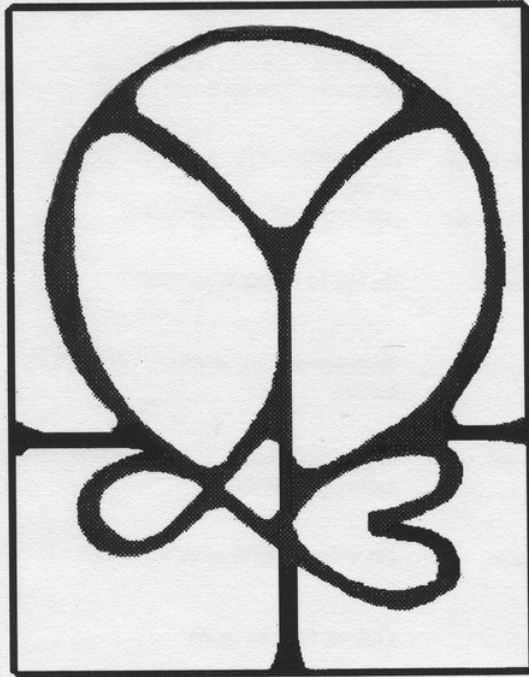

jrg. 9/ nr. 6
december 2002

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt elke twee maanden. Het tijdschrift staat open voor iedereen die mee wil denken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet

Het Genootschap tot

Convergentie van Wetenschap en Religie (GCWR):

Het GCWR omvat een groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting Teilhard de Chardin. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Abonnementen gaan in op 1 januari en worden zonder opzegging vóór 31 dec. stilzwijgend verlengd. U betaalt voor een hele jaargang van 6 nummers: € 16,- ; losse nummers kosten € 2,70.

Betalingen:

Voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Voor België:

Op rek. nr. 414-3342831-53 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Mortsel (België)

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5,
1852 BS Heiloo

Tel. 072-5332690;

e-mail: sttdc@worldonline.nl

internet:

><http://www.teilharddechardin.nl><

Kopij: insturen voor de 15e van elke oneven maand. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Redactie GCWR:

Ton Borsboom
Benedict Broere
Gerit Teule
Hans Vincent

Bij de voorplaat:

Deze is een ontwerp van
de illustrator Harrie Smeets

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
	Bij de redactie binnengekomen reacties:	p. 04-09
Aad Fokker	Wel te verstaan - reactie op Sjoerd Bonting	p. 04
Wijbrand de Steur	Repliek op Bontings kritiek op mijn essay <i>Evolutie ja, Darwin nee</i> (eerste drie afleveringen) over evolutietheorieën	p. 05-07
ESSEE	reactie op Sjoerd L. Bonting artikel over de evolutieleer (<i>GAMMA</i> jrg. 9, nr. 5-p. 04-10)	p. 07-08
Hans Richter	Genenmanipulatie als oorzaak van mutaties	p. 08-09
Adriaan D. Fokker	Over de onvermijdelijkheid van het kwaad - n. a. v. de chaostheologie van Sj. Bonting	p. 10-14
Ben Crul	Naturalistisch, dipolair theïsme-1	p. 15-21
Gerrit Teule	Enkele gedachten over 'het heilige'	p. 22-29
Lucien Cosijns	De interreligieuze Dialoog -Overzicht na 10 jaar intensieve promotie-activiteit	p. 30-36
Benedict Broere	De dialectiek van AOS: 1 - Menselijke Creativiteit	p. 37-45
Hans Richter	De psyche en haar gezondheid-1	p. 46-52
Wijbrand de Steur	Evolutie ja, Darwin nee - dl. 5	p. 53-58
	Voor u gelezen:	
redactie	Han van den Blink: 'Pastorale Counseling en Spiritualiteit - Een contextuele benadering Marsilio Ficino: een universeel mens onder redactie van M. Shepherd en met een voorwoord van Joost Ritman	p. 59
redactie	PRO-GAMMAatjes	p. 61-63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

De christelijke wereld maakt zich op voor de viering van het kerstfeest. Het is een feest met een sterke traditie. Bij tradities is het echter vaak zo, dat de onderliggende geest ervan minder wordt beleefd dan het uiterlijk vertoon. Voor velen is kerstmis dan ook niets meer of minder dan een verwenfeest, waarop de donkerte en kilte van het jaargetijde worden verjaagd door het licht van kaarsen en kerstboom en de warmte van de haard en van elkaars aanwezigheid en geschenken. De religieuze betekenis en inspiratie erachter wordt steeds minder beseft en beleefd. En daar zijn redenen voor. Door de natuurwetenschappen en de evolutieleer werd een ander godsbeeld noodzakelijk. Een godsbeeld, dat totaal verschilt van dat van de traditie. Die omschakeling is voor velen te moeilijk en wordt daarom niet gemaakt. Daar komt bij, dat de theologie in haar tak van wetenschap die Bijbelexegese heet, steeds meer vraagtekens zet achter de historiciteit van hetgeen we allemaal vroeger over Jezus leerden. Ook het beeld van de god-mens is daardoor aan een herinterpretatie toe. Laat maar zitten, denken velen, we geloven het wel. Het is de letterlijke titel van een boekje, dat Ben Crul, een van de leden van ons Genootschap tot Convergence van Wetenschap en Religie (het GCWR), bij Dabar-Luyten dit jaar publiceerde: *Kerkverlaters, zij geloven het wel*.

Dit boekje geeft in begrijpelijke taal uitzicht op een manier van geloven, die niet strijdig is met de wetenschap. Voor een materialistische en hedonistische verwencultuur als de onze nu is, kan het een omslag betekenen. Het baseert zich namelijk op de procesfilosofie van Alfred North Whitehead, die ten nauwste aansluit bij het evolutiedenken van Teilhard de Chardin. In het voor u liggende nummer van *GAMMA* wordt dit evolutiedenken in veel artikelen geplaatst in het verlengde van het denken van Darwin. Zonder iets te willen afdoen aan de theorieën van Darwin, maakt de wetenschap steeds aannemelijker, dat de mens een rol speelt in een zinvol proces. Iedereen is daarin belangrijk. Voor wie dat niet meer kunnen geloven, lijkt geweld acceptabel. Vanuit de gedachtegang dat sommigen minder waard zijn dan anderen, of dat het leven als zodanig geen zin of doel heeft, worden namelijk onverschilligheid en geweld tegenover anderen makkelijker.

Onze tijd schreeuwt om herstel van normen en waarden. Die kunnen echter nooit via TV-spotjes door een regering aan mensen worden opgelegd. Ze krijgen weer betekenis door verinnerlijking van de verworvenheden van ons denken. Onderwijs en opvoeding die deze verworvenheden als basis kunnen doorgeven zijn daarbij essentieel.

De redactie wenst u een beziend en inspirerend kerstfeest en een Nieuwjaar, dat uitzicht biedt op een samenleving waarin normen en waarden breed worden gevoeld en nageleefd.

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN REACTIES:

I: 'Wel te verstaan' - reactie op een reactie van Sjoerd Bonting - door Aad D. Fokker

De diverse reacties waarmee de nummers van *GAMMA* doorgaans beginnen maken dit tijdschrift tot een levendig orgaan voor de uitwisseling van gezichtspunten. Nog levendiger zou het kunnen worden als er bovendien nog reacties-op-reacties zouden komen. Maar dat wordt dan wel ingewikkeld! We moeten er maar liever geen gewoonte van maken.

Bij wijze van uitzondering kan ik het echter toch niet laten om in te gaan op een onderdeel van de reactie van Sjoerd Bonting in *GAMMA* jrg. 9 nr 5, blz. 4-10 op de artikelen van Wijbrand de Steur. Bonting geeft daarin commentaar op de paragraaf over *Creationisme* in nr. 3 van de serie *Evolutie ja, Darwin nee* (*GAMMA* jrg. 9 no 4, blz. 36). De Steur verwijst naar een artikel van W.B. Drees in het Alg. Ned. Tijdschrift v. Wijsbegeerte (ANTW) waarin de auteur blijkbaar radicale en minder radicale creationisten onderscheidt. De radicalen houden vast aan de bijbelse openbaring volgens welke de aarde in zes dagen door God geschapen zou zijn. Die opvatting is een letterlijke interpretatie van het bijbelboek Genesis (daarvan de hoofdstukken 1 en een deel van 2). De Steur wijst erop dat vrijzinnig protestanten datzelfde bijbelverhaal opvatten als een *symbolisch* (of metaforisch) verhaal, waarin wij kunnen beluisteren dat, ondanks de vruchtbaarheid van Darwins evolutieleer, er toch iets overblijft van wat wij niet kunnen vatten, van een mysterie. Misleidend evenwel is de voorstelling van zaken van De Steur (in het voetspoor van Drees?) dat deze vrijzinnige opvatting "aan de andere kant van het spectrum van creationisme" zou staan. Correct daarentegen is het om het (radicale) creationisme te contrasteren met de vrijzinnige (feitelijk: algemeen gangbare) uitleg in termen van symboliek als twee *volstrekt verschillende interpretaties* van één en hetzelfde Genesisverhaal. Inderdaad zal geen enkele 'vrijzinnige' (dus ook Drees niet) willen doorgaan voor een (minder radicale) creationist. Zuiverder is het om het te houden op één soort creationisme, namelijk die opvatting welke het Genesisverhaal als een letterlijk juiste weergave van het scheppingsproces aanneemt.

Natuurlijk stuit iedereen, die over de evolutie nadenkt, op de vraag of alles zich met de evolutieleer van Darwin (op zich een aannemelijk mechanisme) afdoend laat verklaren. Maar wie meent dat er zoiets als 'mysterie' overblijft is daarmee nog geen creationist! Het misverstand zit 'm feitelijk alleen maar in dat misleidende onderscheid tussen radicaal en minder radicaal creationisme. De meer uitvoerige omschrijving die Bonting geeft van het creationisme spoort overigens met de korte karakteristiek die De Steur geeft van het zogenoemde 'radicale' creationisme.

II: Replik op Bontings kritiek op mijn essay *Evolutie ja, Darwin nee* (eerste drie afleveringen) over evolutietheorieën - door Wijbrand de Steur

Bonting begint met een ongezouten kritiek op mijn essay. Ik zou twee kardinale fouten maken. Die twee 'fouten' betreffen de evolutieterminologie, die ik op onjuiste wijze zou gebruiken, waardoor de door mij aangevoerde bezwaren tegen de darwinistische evolutieleer geen steek zouden houden en waardoor ik de titel van mijn essay niet waar zou maken. Ik zou niet moeten spreken van darwinisme, zegt Bonting, maar van Darwins evolutieleer. Hij wil de term neodarwinisme reserveren voor de in 1896 door Weismann ingevoerde kiemplasmatheorie, terwijl ik in feite met neodarwinisme niet meer dan nieuw darwinisme bedoel. Dit laatste is wel in overeenstemming met de literatuur over darwinisme, die ik in de literatuurlijst vermeld heb. Neodarwinisme wordt volgens Dennett ook wel 'moderne synthese' genoemd en slaat op het darwinisme dat o.a. een onderbouwing heeft gevonden door de genen- en DNA-theorie in de 20ste eeuw. In een populair boek als *De bril van Darwin; op zoek naar de wortels van ons gedrag* (Lanno 2000) van Mark Nelissen, een uitgesproken neodarwinist, wordt onder het hoofdje 'Van darwinisme naar genen en neodarwinisme' gesteld dat "de met de genetheorie vernieuwde theorie van Darwin *algemeen wordt omschreven als neodarwinisme*." In mijn essay volg ik de terminologie, zoals die in de door mij in de literatuurlijst genoemde boeken wordt gebruikt en pas ik me aan bij het algemene woordgebruik en daarin is 'darwinisme' usance en overal ingeburgerd.

Ik denk echter dat de inhoud van mijn essay niet bepaald wordt door de gebruikte terminologie. Darwinisme, Darwins evolutieleer, evolutietheorie, biologisch darwinisme en cultureel darwinisme of neodarwinistische doordringing van de cultuur – wat met deze termen wordt bedoeld, moet uit de context, waarin deze worden gebruikt, blijken en dat geldt eigenlijk voor ieder *filosofisch* begrip.

En waarschijnlijk wringt hier de schoen. Want ten eerste geef ik, zoals ik al zei, alleen weer wat anderen schreven, en daaruit breng ik vooral de kritiek op het darwinisme naar voren om ruimte te maken voor spirituele, metafysische theorieën over de biologische en culturele evolutie. Hoe mijn eigen voorkeur ligt is desondanks wel uit mijn beschrijvingen van deze theorieën op te maken. De titel van mijn essay zegt het al: er is evolutie en ontwikkeling maar de motor daarvan is niet de natuurlijke selectie, zoals Darwin die ontwikkelde. En in de tweede plaats ben ik - anders dan Bonting - inderdaad van mening dat Popper en bijvoorbeeld ook Hösle gelijk hebben wanneer zij de evolutietheorie van Darwin een niet-wetenschappelijke, maar een metafysische theorie noemen. Zoals Bonting zelf in zijn kritiek op mijn essay zegt: hoeveel bezwaren men tegen deze theorie ook naar voren brengt, men kan die steeds ontkrachten en er is geen cruciaal experiment te bedenken waardoor deze gefalsifieerd zou kunnen worden - de theorie gaat altijd op (zie hetgeen Bonting naar voren brengt in zijn conclusie). Het darwinisme is

geen verkeerde term voor Darwins evolutietheorie, maar deze term geeft juist aan dat het een metafysische theorie betreft en niet een testbare wetenschappelijke theorie op grond waarvan men voorspellingen kan doen. Metafysisch is natuurlijk ook de *selfish-gene*-hypothese van Dawkins maar deze is niet letterlijk te nemen. Immers, Dawkins zegt zelf dat het egoïsme van de genen metaforisch bedoeld is: de genenprocessen zijn zodanig dat het *lijkt* of deze egoïstisch zijn en erop uit zijn om zich te vermeerderen en te overheersen, maar dat is slechts beeldspraak waarmee men zich een duidelijker beeld zou kunnen maken van de werkelijkheid. En dat geldt evenzeer voor zijn mementheorie. Deze theorie van Dawkins is buitengewoon populair geworden: heel veel mensen denken tegenwoordig dat hun genen iets willen. Net als Bonting denk ik dat dit een onzinnige uitwas van de evolutietheorie is.

Bonting noemt het *feit* van de evolutie en het algemene mechanisme van genmutatie en selectie palen, die boven water staan, want deze worden onderbouwd door de moleculaire biologie. Daarin is hij het dan eens met Dennett, Dawkins en ten dele met Gould en met veel andere filosofen. Dat er een geleidelijke evolutie van het eencellige tot het meest complexe wezen, namelijk de mens, heeft plaatsgevonden, lijkt mij inderdaad voldoende wetenschappelijk onderbouwd. Dat deze echter alleen zou worden veroorzaakt door de natuurlijke selectie en de strijd om het bestaan, dat is m.i. een hersenschim. Bonting gelooft hier zelf ook maar ten dele in, hij meent immers dat God in tijden van chaos kan ingrijpen in het aardse gebeuren. Bonting is dus grotendeels deïstisch maar soms ook theïstisch in zijn visie. De zekerheid, die Bonting toeschrijft aan de moleculaire onderbouwing van de darwinistische selectietheorie is, zoals ik in mijn essay naar voren breng, volgens o.a. Gould, niet terecht. Ook blijktens een recent artikel van een congres over de verhouding tussen wetenschap en wetenschapsfilosofie in het ANTV van juli 2002 is de juistheid van de genenonderbouwing, gezien nieuwe onderzoekingen en inzichten allerminst meer zeker: Lamarck is weer terug!

Nu zou ik op alle verdere aanmerkingen op mijn essay door Bonting in kunnen gaan maar dat lijkt mij, gezien bovenstaande algemene filosofische opmerkingen, niet nodig. Daarom volsta ik met commentaar op nog een paar thema's.

Bonting meent dat ik mij niet voldoende op de hoogte gesteld heb van de achtergronden van het *creationisme*. Ik heb echter het boek van Gould over een verzoeningspoging tussen wetenschap en religie genaamd *God en Darwin* d.m.v. het begrip NOMA, gelezen en daarin komen deze achtergronden uitvoerig aan de orde. Wel is Bontings opmerking juist dat Drees, tenminste volgens zijn eigen artikel in het themanummer van het ANTV januari 2000, niet als creationist gezien kan worden. God heeft volgens Drees alleen een *achtergrond* gecreëerd waartegen zich alles afspeelt en is de grond van ons bestaan. Ook een 'God van de gaten' wijst hij af, dat wil zeggen een God die alleen zou interveniëren in tijden of

plaatsen van chaos bijvoorbeeld door de inslag van een grote meteor. Hier maakt Bonting dus een punt. Ik heb het begrip creationisme wel erg ruim genomen. Bonting meent dat de zogenaamde 'biologische kolonisatie' (een term die niet door mij bedacht is, maar die ik zeer treffend vind) door het darwinisme van bijna de hele cultuur inclusief de economie, psychologie, religie, wetenschap en de kennis-theorie niets met de evolutieleer van Darwin te maken heeft. Dat begrip ik niet.

Bonting vindt dat het godsbewijs van Paley niet relevant is voor een discussie over de geldigheid van het darwinisme. Daar denken zowel Gould als Dennett als Dawkins dan anders over gezien de uitvoerige aandacht die zij aan dit thema besteden.

Bonting kent aan de evolutieleer van Darwin geen voorspellende kracht toe en moet het dus met Popper en anderen eens zijn dat het hier een metafysische theorie betreft en dat is ook precies mijn mening, zoals ik hierboven al uiteenzette.

Dat het bestaan van extraterrestische intelligente wezens niets van doen heeft met serieuze natuurwetenschap is een uitspraak van Gould. Ik ben het daar mee eens, hoewel ik vanuit mijn metafysische wereldvisie bijvoorbeeld veel waarde hecht aan de schitterende mozaïeken van de engelenhiërarchieën in de koepel van het baptisterium in Florence, omdat ik ervan overtuigd ben dat er een geestelijke wereld bestaat. Dat de mens echter ooit robots zal construeren, die hem in al zijn capaciteiten gaan overtreffen, waarna hij, de mens, door deze robots zal worden gedomesticiseerd en dat als logisch vervolg op de biologische en culturele evolutie (zoals de transhumanisten verwachten) dat geloof ik niet. Dat de mens geestelijk verder evolueert, zich geestelijk ontwikkelt en steeds ontwikkeld heeft in de loop van zijn bestaan, lijkt mij waarschijnlijk en deels zeker, zodat de verschijning van de *Übermensch*, zoals Nietzsche die noemde, mij mogelijk en zelfs gewenst lijkt. En die hogere mens zal, zo hoop ik, meer van Christus dan van Dionysos weg hebben.

III: reactie op Sjoerd L. Bonting artikel over de evolutieleer (GAMMA jrg. 9, nr. 5 - p. 04-10)

Op het artikel als zodanig is naar mijn gedachte niets af te dingen; het lijkt mij sluitend en houdbaar. Op de daaraan ten grondslag liggende wetenschap evenmin, zij het dat die wetenschap nogal eenzijdig is. Daarom lijkt het mij nuttig om u mijn these voor te leggen: Evolutie is een dialectisch begrip, spiritueel, fysiek en bewustwordend. Echter, in verhandelingen wordt vrijwel niets gezegd over de spirituele, abstracte zijde van dit begrip, de wezenlijke en onbespreekbare grond van alle vormen van evolutie. De mens immers is evenzeer spiritueel als lichame-lijk, en de vraag rijst waarom dan in het algemeen over de spirituele zijde zoveel onbegrip en verwarring is. Dat vereist enige toelichting: Geest & materie + het

overkoepelend bewustzijn; meer is er niet, noch op de Aarde, noch in de Ruimte. Die Ruimte is allerminst leeg; die is geheel gevuld met - alweer dat drieënheden-begrip: Energie-Vorm-Verandering. Dit begrip is de onderbouwende, onderhoudende en sturende factor voor alle levensvormen. Door de conceptie ontstaat nieuw leven; samen met elk aspect van groei waaruit een volledig lichaam voortkomt, groeit ook de spirituele zijde daarvan tot volledigheid bij de geboorte, het tot dan nog onbewuste bewustzijn.

Sinds het begin van de spirituele evolutie is die - net zoals de materiële - geëvolueerd tot en met het punt van ons Nu, doordat elk levend wezen bij de dood iets - al is het maar de meest nederige zucht - van Verlichting heeft nagelaten. Sprekende voorbeelden zijn Boeddha, Jezus van N. en nog vele anderen. Die nalatenschap is van alle tijden en zal dus van alle tijden zijn; het is de erfenis die het prenatale bewustzijn vult tot volledigheid; het mooiste geschenk waarmee de mens het leven zou kunnen beginnen. Dat dit niet altijd soepel verloopt moet verweten worden aan o.a. de Roomse kerk die over 'erfzonde' preekt en zo de mens tracht te onthouden van diens wezenlijke waarde en schoonheid.

Bij de geboorte is dus elk mens volledig wijs, maar doordat er een levensgroot manco ontstaat in adequate begeleiding bij de ontsluiting van de grote prenatale geheimen, en in plaats daarvan die nieuwe mens wordt overladen met allerlei zaken die, zo niet in strijd met die wijsheid, dan toch in elk geval zeer ongeschikt daaraan zijn. Ziehier de bron van alle verwarring, autisme en schizofrenie. In de geboorte is de eerste confrontatie met de drie materiële dimensies, maar omdat de menselijke geest tendeeert naar volledigheid, worden die in het bewustzijn weerspiegeld in de vijfde, zesde en zevende dimensie. De weerspiegeling is de vierde dimensie. Helaas houdt het voor al te velen daarmee op (door de verderfelijke invloed van geloof). Er is echter nog de achtste dimensie van het ontwaken, ofwel de 'Verlichting'; een hoogst belangrijke dimensie omdat die de drempel vormt tot de Negende Dimensie van het Goddelijk Besef, het Absolute: de hoogste staat van Zijn. De negende dimensie is - door die erfenis - onderbouwd in de prenatale periode en vervuld tijdens het leven, en vormt zo in de Schone Dood de volgende stap in de voortdurende stroom van spirituele evolutie tot aan het punt-OMEGA. *Essee*

IV: Genemanipulatie als oorzaak van mutaties - door Hans Richter

Hartelijk dank voor de nieuwe, interessante *GAMMA*. Daarin bespreekt Sjoerd L. Bonting de artikelenreeks van Wijnbrand de Steur, die nog niet eens afgesloten is. Er komt volgens mij nog een aflevering 5. Bij het reeds gepubliceerde materiaal van beiden wil ik een vraagteken plaatsen: Waarom gaan beide schrijvers niet in op de genmanipulatie, die in mijn ogen eveneens een bijzondere vorm van mutatie dan wel bewustzijnsevolutie is. Gezien de praktijk van de optimalisering van kwartaalcijfers heb ik ook weinig vertrouwen in de ethische standaards van bedrijven die deze technologie toepassen. Vooral nu men eigenlijk nog niet

precies weet, hoe het werkt; in dit licht moeten wij ons op alle denkbare gewenste en ongewenste mutaties voorbereiden. Deze vorm van mutaties staat direct voor de deur (misschien al in 2002), en het klinkt een beetje vreemd, als iemand argumenteert, dat "de Homo sapiens onveranderd 200.000 jaar oud is geworden en dus niet op korte termijn blootstaat aan genmutatie". In elk geval zullen wij in de genentechbranche nauwelijks overgangsvormen vinden.

Gentechnologie in een commerciële branche kunnen wij wel degelijk als een uitvloeisel van egoïstische genen beschouwen. Het gen wordt immers gemanipuleerd met een speciale bedoeling: om er voor de aandeelhouders geld mee te verdienen. Eigenlijk vind ik, dat gentechnologie om deze redenen niet in een commercieel bedrijf, maar in overheidsbeheer moet blijven, eventueel totdat de technologie het experimentele stadium heeft verlaten. Wij laten ook niet toe, dat een commercieel bedrijf atoombommen bouwt, zelfs als daar een markt voor bestaat (die markt bestaat natuurlijk wel degelijk!).

Gentechnologie is anderzijds een vorm van bewustzijns-evolutie als de manipulatie een ethisch doel voor ogen heeft en ze de mensheid een stuk op weg helpt richting Omega. Het is mogelijk, dat de Schepper dit doel voor ogen heeft gehad, d.w.z. dat de mens met net voldoende genen werd uitgerust om de rest van de constructie zelf te voltooien. Dit staaltje van ingenieurskunst pleit overigens voor de kwaliteit van het Plan!

Daarnaast wil ik nog opmerken, dat de mutatiekans in alle mij bekende artikelen steeds als een constante wordt beschouwd en dat daarmee zelfs uit het aantal mutaties de leeftijd van soorten wordt berekend. Er kunnen echter na verloop van tijd grote wisselingen in de intensiteit en energie(frequentie) optreden, waardoor sommige soorten binnen korte tijd sterk kunnen muteren. Uiteraard kunnen dit soort mutaties alleen overleven als de voortplanting nog functioneert. Wellicht kunnen wij na verloop van tijd in de 'doodszone' van Tschernobyl dergelijke effecten waarnemen.

V: Naschrift van de redactie

Inderdaad is de mens zich zozeer bewust geworden van zijn mogelijkheden, dat hij kan ingrijpen in het genenpatroon. Het 'bewustzijn' beslist over de genen, en Dawkins idee van de genen als dragend principe van de evolutie kan alleen daarom al worden verworpen. Steeds meer erkent men met Teilhard de Chardin, dat het bewustzijn de drijvende kracht achter het hele evolutieproces is. Dus zowel achter de previtale als de biologische en de culturele evolutie. Dat leidt ertoe dat de grenzen vervagen tussen onder meer biologie, biochemie, natuurkunde en theologie. [Al eerder maakten wij attent op het boek van Ulrich Lüke *Bio-Theologie* (Uitg. Schönningh, 1997)] Als wij de richting van de evolutie trouw volgen, vindt er plaats, wat Teilhard 'oprollen' noemt (*s'enveloppeur*). In Omega zijn alle scheidslijnen opgeheven. Dit punt bereiken we echter alleen als we de eigen richting (het egoïsme) ten gunste van het geheel laten varen. HvB

Over de onvermijdelijkheid van het kwaad - naar aanleiding van de chaostheologie van Sj. L. Bonting

Adriaan D. Fokker

De meest diepzinnige denkers hebben, in alle tijden, nagedacht over het raadsel van het kwaad in de wereld. Het Kwaad is een gegeven waar je als wijsgeer of als theoloog (iemand die zich bezighoudt met zingevingsvragen) niet omheen kunt.

Alhoewel we het allicht erover eens zijn wat we onder 'het kwaad' verstaan, geef ik toch wat voorbeelden. Die zijn er legio: bedrog, misleiding, uitbuiting, mishandeling, malversatie, moord, machtsmisbruik, zinloos geweld enz. enz. Heel algemeen zou ik het kwaad willen opvatten als 'tegendraadsheid', dat is het teniet (willen) doen van wat waardevol en mooi is.

Chaoticiteit

Het zal de lezers van *GAMMA* niet zijn ontgaan dat Sjoerd L. Bonting een door hem zo genoemde 'chaostheologie' heeft geïntroduceerd waarmee hij meent een verklaring voor, of althans een visie op de oorsprong van het kwaad te kunnen geven. Daarover valt ook te lezen in zijn boek *Mens, chaos, verzoening*, uitg. Kok Kampen, 1998.

Bonting baseert zich op het concept van een oerchaos van waaruit al wat bestaat voortgekomen is. Dit concept wordt ondersteund door de evidentie van een 'oerknal' waarmee de geschiedenis van het voor onze waarneming toegankelijke heelal begonnen is. Inderdaad is het vruchtbaar om 'het kwaad' in verband te brengen met chaos, oftewel het chaotisch aspect van de werkelijkheid. Over dat chaotisch aspect van de werkelijkheid wil ik, in aansluiting op uiteenzettingen hierover van Bonting, het een en ander opmerken.

Allereerst denk ik dan aan de toestand waarin het heelal 'kort' na de oerknal verkeerde. Toevallige, zeer geringe dichtheidsfluctuaties in het nog ongeordende hete plasma (geïoniseerde materie, toen voornamelijk waterstof en helium) zouden zich later verdichten tot melkwegstelsels (*galaxies*). In die melkwegstelsels kwam de vorming van sterren geleidelijk op gang. Sterren met een massa van meer dan - zeg - vijfmaal die van de zon (een sporadische minderheid) explodeerden na een vrij korte levensduur (tientallen miljoenen jaren) als supernova. Dat is een bij uitstek chaotisch proces waarbij elementen zwaarder dan helium (in het bijzonder metalen) worden gevormd en de wereldruimte in worden geslingerd. Sindsdien gaat het er in het heelal wild aan toe. Nog steeds worden er sterren nieuw gevormd en komen zware sterren explosief aan hun eind.

Recentelijk richt zich de aandacht van astronomen op het voorkomen van planetenstelsels, waarvan er intussen enkele tientallen gedetecteerd zijn. Per geval is het ontstaan van een planetenstelsel (rondom een zich vormende ster) een chaotisch gebeuren. Het resultaat is in hoge mate contingent, d.w.z. het is de

uitkomst van toevallige verdichtingen in de zich tot een ster samentrekkende concentratie van interstellair materie.¹

Een chaotisch aspect van ons eigen nog jonge zonnestelsel was het bombardement van meteorieten, kometen en planetoïden waaraan de planeten (dus ook de Aarde) en hun satellieten (dus ook de Maan) blootgesteld waren. Zou de Aarde nog eens door een planetoïde getroffen worden (allerm minst uitgesloten, maar het tijdstip waarop is onvoorspelbaar), dan zal dit in de hoogste mate ordeverstoring zijn, ja... catastrofaal!

Op de Aarde zelf spelen zich ook chaotische processen af: vulkanische uitbarstingen, aardbevingen, tyfones, overstromingen, vloedgolven. Willoos zijn de mensen (en de dieren) daaraan overgeleverd. Verre van een 'straf van godswege' zijn natuurrampen een regelrechte consequentie van het feit dat het chaotische blijkbaar wezensinherent aan de kosmos is. Het ziet er niet naar uit dat de chaotische van het kosmisch gebeuren vooralsnog (in een tijdsspanne van vele miljarden jaren) zal afnemen. Daarom lijkt het me niet toepasselijk dat Bonting schrijft dat er een resterend element van chaos overgebleven is en dat 'God' die restchaos geleidelijk zou willen doen afkalven.

Fysiek en moreel kwaad

Bonting onderscheidt een fysiek en een moreel kwaad. Het fysieke kwaad wordt aangericht door natuurrampen. Van een natuurramp spreken we als een natuurlijk chaotisch proces schade en verderf berokkent aan de mens en zijn leefmilieu. Maar in het algemeen mogen natuurlijke chaotische processen als zodanig niet als een stuk 'kwaad' worden aangemerkt. Gedurende de lange tijd dat er nog geen mensen op aarde rondliepen, speelden die processen zich af zonder dat 'er een haan naar kraaide!' Zoiets als een aardbeving was toen geen ramp, evenmin als heden ten dage een aardbeving is in een verafgelegen en onbewoond gebied. Het was een 'neutraal' verschijnsel, niet goed en niet slecht, maar een manifestatie van de wijze waarop de Wereld nu eenmaal in elkaar steekt.

Het morele kwaad wordt door Bonting eveneens toegeschreven aan wat hij noemt het negatieve aspect van het resterende chaoselement². In deze opvatting kan het kwaad alleen bestreden worden door dat chaotische te doen afnemen. Daarbij zou 'God' aan de zijde van de mens staan (als ik Bonting goed begrijp) Het is echter maar de vraag of er enige connectie bestaat tussen de fysieke en de morele chaotischeiteit.

We zeggen wel eens dat iemand in zijn gedrag chaotisch is, en een dronkaard die 'dood door schuld' veroorzaakt is 'de kluts kwijt'. Net zo als natuurrampen is het

---

¹ Zie voor nadere bijzonderheden hierover het themanummer *Evolutie in het heelal* van het tijdschrift 'Zenit', juni 2002.

² S.J. L. Bonting *Mens, chaos, verzoening*, p. 64

morele kwaad ordeverstoring. Het is dan ook niet ongerijmd om het morele kwaad, naar analogie van het fysieke kwaad, als een stuk chaos op te vatten. Maar Bonting doet het voorkomen alsof het fysieke kwaad (aardbevingen, orkanen e.d.) zowel als het morele (menselijke) kwaad beide een gevolg zijn van (of toegeschreven moeten worden aan) het resterende chaoselement in de schepping³. Mijns inziens is het zó ver doorvoeren van de analogie met het fysieke kwaad niet gerechtvaardigd. Als die analogie al zou opgaan, dan zou je moeten concluderen dat het morele kwaad, evenals het fysieke kwaad, onuitroeibaar is, om zo te zeggen ingebakken is in de *condition humaine*. Maar Bonting gelooft nu juist dat het morele kwaad (en dus de restant chaos) defintief zal worden uitgebannen bij de vervulling van de Schepping op de zogenoemde Laatste Dag (*whatever that may be*).

Kwaad onvermijdelijk?

Intrigerend is de vraag of - met het verschijnen van de mens op aarde - het morele kwaad er van het begin af aan geweest is. En of er een 'geschiedenis' van het kwaad te schrijven zou zijn.

In elk geval is er een soort van evolutie in de opvattingen inzake wat kwaad is en wat niet. Hans Richter wijst er in zijn artikel *Estafette* in GAMMA 9 nr. 2 op, dat er onontdekt kwaad geweest is, zoals mensenoffers (denk aan de heksenverbrandingen) en de slavernij. Nieuwe vormen van kwaad steken de kop op, zoals plundering van de aarde, terrorisme e.d. Men zegt weleens dat de hoeveelheid ellende in de wereld invariant is. Zo zou je ook de stelling kunnen poneren dat de portie kwaad in de wereld blijvend van omvang is. Voor het ene kwaad komt het andere in de plaats.

Zoals natuurrampen onvermijdelijk de mensheid zullen blijven teisteren, zo zou ook het kwaad, zo lang er mensen op aarde leven, roet in het eten van de samenleving blijven strooien. Het bange vermoeden bekruipt ons dat dit weleens onvermijdelijk zou kunnen zijn. Dat geleidelijk het kwaad, als restant van chaos, zou verdwijnen zoals sneeuw voor de zon, lijkt een *wishful thinking* te zijn. Voor de gelovige rijst de vraag of de 'hand Gods' hierin nog wel te bespeuren valt. Hij (zij) laat immers niet varen het werk zijner handen. Gaat het met de Schepping ergens naar toe, een 'hemels paradijs'? Ja, maar dan toch zo dat de Schepping knarst in haar voegen (Paulus).

Ik keer even terug naar de natuurrampen. We zouden wel willen dat die er niet waren. Als wij op de troon van de Demiurg gezeten zouden hebben, hadden we er wel voor gezorgd dat er geen natuurrampen zouden kunnen plaatsvinden! Echter: met een semi-natuurwetenschappelijk betoog laat zich aannemelijk maken (zoals ik elders heb uiteengezet) dat dan het ontstaan van (bewust) leven op Aarde onmogelijk zou zijn geweest.

---

³ Sj. L. Bonting *Mens, chaos, verzoening*, p. 19

Misschien is het ook wel een beetje zo met het morele kwaad. We zouden het, waren wij almachtig, wel willen afschaffen en de gelovige zou 'God' erbij te hulp roepen. Maar zou het niet zo zijn, dat we daarmee de grond onder de menselijke voeten zouden weghalen?

De gedachte dringt zich op dat het kwaad de prijs is die betaald moet worden voor het goede en mooie dat ontegenzeggelijk met de menselijke existentie verbonden is.. Wie weet, maar die prijs is dan wel erg hoog, t  hoog naar het schijnt. Sommige wandaden zijn t  erg, ten hemel schreiend; zo erg dat een verwijt aan het adres van 'God', die dat klaarblijkelijk laat geschieden (maar dat kan niet anders dan een verkeerde voorstelling van zaken zijn!) op z'n plaats lijkt te zijn. Zo is het ook met fysieke pijn: t  erg...., de Schepping zit 'verkeerd' in elkaar! Een verklaring van het kwaad valt (princiep el?) niet te geven, n'en d elaide de chaostheologie.

Tenslotte wil ik een visie presenteren die ik summier al eerder in GAMMA heb geventileerd⁴.

Kwaad als mislukking

De mens is een 'schitterend ongeluk'. In het heelal viel op deze creatuur om zo te zeggen niet te rekenen. Er moest aan zo ontzettend veel voorwaarden voldaan zijn,

Alpinisten slagen erin de meest ongenaakbare bergen te beklimmen en de top ervan te bereiken. Maar legio is het aantal van die onfortuinlijke waaghalzen die onderweg door een vallende steen geraakt worden of tengevolge van een kleine onvoorzichtigheid of evenwichtsstoornis omlaag storten. Een alpinist is zich van die risico 's bewust, maar wordt toch onweerstaanbaar tot het beklimmen van die gevaarvolle berg aangetrokken.

dat de menswording 'volgens Bartjens' eigenlijk niet had kunnen plaatsvinden. Toch is dat wezen, met zelfbewustzijn en al, er gekomen. En in de loop van zijn tot nu toe kortstondige aanwezigheid heeft dat intelligente wezen de grenzen van het voor ons waarneembare heelal ontsloten en het geheimschrift van de genetische code ontcijferd. Wij zijn er ons nauwelijks van bewust hoezeer dat feitelijk 'van de gekke' is. We mogen de antropogenese gerust een gewaagde onderneming

---

⁴ Zie GAMMA jrg. 7 nr. 2 *De mens in een chaotisch heelal*.

noemen. Die mate van complexificatie, dat uiterst geraffineerd functioneren van onze hersenen ....., is dat op den duur een haalbare kaart?

Het doet denken aan een kleuter die met blokken een hoge toren opbouwt. Telkens nog weer een blok erbovenop....., totdat de toren instort! Het overschrijden van een grens, ergens te ver mee gaan.... Het verhaal over de toren van Babel gaat daarover. En wat te denken van de voorgenomen bouw van een airbus die meer dan 700 passagiers te vervoeren zal hebben? Zou - naar analogie - ook de mens een te hoog gegrepen creatuur kunnen blijken te zijn? Een heel mooie doelstelling, maar vooralsnog te ambitieus?

Juist vanwege zijn keuzevrijheid en de ingewikkeldheid van het intermenselijke samenlevingspatroon stuit de mensheid op problemen, voor de oplossing waarvan zij niet lijkt te zijn toegerust. Juist omdat de hersenen zo subtiel in elkaar steken kunnen er kleine foutjes ('weeffouten') ingeslopen zijn. Een klein foutje kan al ernstige gevolgen hebben. Het verschil tussen een kleptomaaan of een lustmoordeenaar en een 'fatsoenlijk' mens zit 'm misschien wel in een klein defect ergens in 's mans hersenen. In een zo gecompliceerd orgaan kan er veel mis gaan.

Een visie op het kwaad kan daarom deze zijn, dat het kwaad het aspect van mislukking is, van defect-zijn, van ontsporing, kortom: een manifest worden van het risico-element dat inherent is aan de mens als uiterst gewaagde creatuur. Het kwaad is in deze opvatting niet een restant chaos, maar een terugvallen tot chaos vanuit een op de chaos veroverd stukje structuur.

Het is een kwestie van geloof, erop te vertrouwen dat die structuurvorming op tal van plaatsen in het heelal (ook op Aarde) aan de gang is en dat dit proces niet gestuit kan worden. Alleen dààrom kan het heelal een 'interessant' heelal genoemd worden. Want zonder die aanzet tot leven, waarvan wij hier op Aarde getuige zijn, zou het universum woest en onverschillig, troosteloos, betekenisloos gebleven zijn.

Aldus een poging het kwaad enigermate te duiden. Maar een visie op of een theorie aangaande het kwaad helpt ons niet om met (bijvoorbeeld) zinloos geweld te leren leven of ermee in het reine te komen. Wij blijven sprakeloos verbijsterd.

Naturalistisch, dipolair theïsme-1

Ben Crul

Zoals in hoofdstuk 1 van Griffins boek is toegelicht, wordt het soort naturalisme waarmee de wetenschap zich veelal associeert, gekenmerkt door sensationisme, materialisme en atheïsme. Die associatie heeft geleid tot de wijdverbreide claim dat alleen deze vorm van naturalisme wetenschappelijk is. Wetenschap lijkt daardoor onverenigbaar met religie, hetgeen door Griffin wordt bestreden. Nadat in de hoofdstukken 2 en 3 de eerste twee visies zijn besproken, wordt in dit hoofdstuk 4 en in het volgende hoofdstuk 5 de procesfilosofische opvatting uiteengezet over een naturalistische, niet-atheïstische kijk op het universum, of anders gezegd: over naturalistisch theïsme.

Griffin stelt dat naturalistisch theïsme de voorkeur verdient boven het atheïsme van de wetenschap en het bovennaturalisme van de traditionele religie. In dit verband brengt hij het begrip *natuurlijke theologie* ter sprake, en wel in de traditionele betekenis van dat begrip, zoals die werd gebruikt in de discussies over het bestaan van God. De procesfilosofie meent dat natuurlijke theologie slechts dan adequaat is, als het goddelijk wezen waarover zij spreekt, de God is van het naturalistische theïsme. Bij de traditionele natuurlijke theologie was dat niet het geval. Immers, bij die theologie werd getracht om een bestaand godsbeeld ook langs natuurlijke en rationele weg te beargumenteren. Naar hun algemene aard waren de gebruikte argumenten wel goed, maar ze werden toegepast op een problematisch godsbeeld, dat in strijd was met wetenschappelijk acceptabele visies.

Griffin gaat uitvoerig in op een aantal belangrijke aspecten van de natuurlijke theologie. Onder meer verwijzend naar de zienswijzen van theologen als Thomas van Aquino, Luther en Calvijn en van moderne theologen als Catherine Keller en Carol Christ, merkt Griffin op dat de traditionele natuurlijke theologie aan een *herevaluatie* toe is. De nadruk moet daarbij volgens Griffin gelegd worden op het ontwikkelen van een nieuw godsbeeld, *dat in harmonie is met onze beste logische, morele en religieuze intuïties en met onze beste inzichten in de aard van het universum* (cursivering van mij). Het opzetten van een concept voor zo'n godsbeeld is de primaire bijdrage die de procesfilosofie van de religie levert aan de natuurlijke theologie. In de navolgende delen van dit hoofdstuk wordt zo'n opzet uitgewerkt.

1 - WHITEHEADS VERSIE VAN NATURALISTISCH THEÏSME

De vele versies van naturalistisch theïsme die er zijn, hebben met elkaar gemeen dat zij alle het bestaan ontkennen van een bovennatuurlijk wezen, waarmee, volgens de definitie zoals Griffin die heeft gehanteerd, wordt bedoeld: een wezen

dat naar willekeur dwingend kan ingrijpen in de normale causale processen van de wereld en dat ook doet. Deze definitie van een bovennatuurlijk wezen, waarbij de nadruk is gelegd op het woordje 'kan', sluit deïsme uit, omdat daarbij God wel zou kunnen ingrijpen, maar dat uit vrije wil niet doet. Procesfilosofisch gezien zijn dergelijke ingrepen van God immers niet afhankelijk van zijn wil, maar ze zijn metafysisch onmogelijk. Griffin komt hier nog op terug. (Overigens wil ik hierbij opmerken dat het beeld van zo'n bovennatuurlijke God al door veel gelovigen grotendeels is verlaten.)

Naast dit gemeenschappelijke kenmerk zijn er bij de diverse versies van naturalistisch theïsme ook verschillen in gezichtspunten. Het eerste verschil betreft de mogelijkheid van een goddelijke (overredende) invloed op de *steeds veranderende* actualiteit; dit is een mogelijkheid die door het deïsme wordt verworpen, maar die door Whiteheads versie van het naturalistisch theïsme als reëel wordt beschouwd. Het tweede verschil betreft het beeld van God als een persoonlijk wezen in die zin, dat zo'n wezen bewust op de wereld reageert. De meeste versies wijzen deze beschouwingwijze af. In Whiteheads versie is dat niet het geval. Een derde, fundamenteeler verschil betreft de vraag of God zich onderscheidt van het universum, gedefinieerd als het totaal van de werkelijkheid van beperkte (*finite*) dingen, processen en hun onderlinge relaties, inclusief de daarin aanwezige energie. Er zijn naturalistisch theïstische versies die zeggen dat dit niet het geval is. In Whiteheads versie is er echter wèl sprake van een onderscheid. De toelichting, die Griffin geeft bij dit laatste aspect, zou ik als volgt willen interpreteren: De procesfilosofische constatering dat de goddelijke realiteit zich onderscheidt van het universum wil niet zeggen dat God gezien wordt als een wezen dat boven of buiten de werkelijkheid staat. Het betekent evenmin dat God binnen de werkelijkheid een uitzondering vormt in die zin dat hij onbeperkt (*infinite*) zou zijn. Uitgaande van de hierboven gegeven definitie van het universum als de totaliteit van alles wat beperkt is èn van de naturalistische leer dat er buiten die werkelijkheid niets is (*nature is all there is*), is er voor het volstrekt onbeperkte in de werkelijkheid geen plaats.

Er kan echter wel sprake zijn van een *gradueel* onderscheid in die beperktheid. Als mens weten wij maar al te goed dat wij te maken hebben met grote beperkingen. Volgens de procesfilosofie overstijgt God ons in onvoorstelbare mate onder meer in die zin, dat God véél minder beperkt is dan de mens. In tegenstelling tot de mens heeft hij namelijk een onbeperkte kennis van alle feiten van het verleden en een onbeperkt inzicht in het domein van de mogelijkheden en vooral: hij heeft geen beperkte levensduur zoals de mens. God is van alle tijden (*eternal*). Volgens de procesfilosofie neemt God een buitengewone plaats in binnen de werkelijkheid, maar hij vormt', zoals gezegd, daarin geen principiële uitzonde-

ring, omdat God wel degelijk ook beperkingen heeft. Hij is niet alwetend; hij kent wat in de toekomst ligt wèl als mogelijkheid, maar niet als feit. Hij is niet almachtig. Hij kan de natuurwetten niet negeren en is in die zin niet bovennatuurlijk. Omdat hij, met name doordat hij veel minder beperkingen heeft, de mens in extreme mate overtreft, heb ik voor God de uitdrukking *bovenmenselijk* gebruikt. Griffin heeft Whiteheads versie van het naturalistisch theïsme een kernstelling (*core doctrine*) van de procesfilosofie genoemd. In de hierna volgende passages wordt die versie nader uitgewerkt.

Schepping uit 'chaos' en de onmogelijkheid van bovennatuurlijke ingrepen

De afwijzing van het beeld van een bovennatuurlijke God waarmee, zoals gezegd, door Griffin wordt bedoeld een God die naar willekeur 'wonderen' kan doen, vindt volgens Griffin haar oorsprong in de verwerping van de leerstelling van de schepping uit het niets (*creatio ex nihilo*). Griffin haalt met betrekking tot deze leerstelling de volgende Augustiniaanse/Newtonse formulering aan: "Het is de theologie van een volledig transcendente God die uit het niets een toevallige wereld heeft geschapen". In die formulering wordt met 'volledig transcendent' bedoeld: een God die niet alleen onafhankelijk is van de wereld zoals wij die kennen (hetgeen Whitehead bevestigt), maar ook onafhankelijk van welke wereld van begrensd wezens dan ook. Voorts wordt in die formulering met 'een toevallige wereld' bedoeld: een wereld die in geen enkel opzicht nodig is en die er net zo goed niet had kunnen zijn. Whitehead verwierp deze stellingen. Hij ziet de Wereld niet als 'toevallig', maar als noodzakelijk. Hij spreekt in dat verband over de Wereld die God nodig heeft en God die de Wereld nodig heeft. Hij schrijft in dit geval 'Wereld' met een hoofdletter om aan te geven dat hij daarmee de nadruk wil leggen op de *ultieme, metafysische orde* van de wereld (met een kleine letter). Om ook in gesproken taal die benadrukking aan te geven heb ik als regel voor 'Wereld' met een hoofdletter het woord *universum* gebruikt. Het universum, dat wil dus zeggen *de wereld met de nadruk op haar metafysische orde*, is volgens Whitehead 'noodzakelijk' en intern zodanig verbonden met God, dat het tot het karakter van God hoort om met die wereld verbonden te zijn.

Whitehead bedoelt daarmee niet dat 'onze specifieke wereld' noodzakelijk is. Hij spreekt in dit verband over onze wereld met haar bijzondere structurele orde, die in ons kosmische tijdperk (*our cosmic epoch*) bepaald wordt door de natuurwetten. Whitehead meent dat onder die structurele orde van onze kosmos sprake is van de bovengenoemde, dieper gelegen, metafysische orde. Hij houdt het voor mogelijk dat er nog andere werelden zijn met een andere structurele orde dan die van onze kosmos. Voor zulke eventuele andere werelden geldt volgens Whitehead echter dezelfde metafysische orde, die hij daarom ook ziet als de universele orde van de werkelijkheid.

Hiermee benadert Griffin het fundamentele verschil tussen de naturalistische en de bovennaturalistische vorm van theïsme. De laatstgenoemde vorm van theïsme draagt het stempel van een absolute wilsafhankelijkheid (*extreme voluntarism*). Dat wil zeggen, dat het bestaan van de wereld enkel en alleen zou zijn terug te voeren tot de *wil* van God en dat God - omdat er in die visie voor het bestaan van de wereld geen enkele noodzaak is - naar willekeur met de wereld zou kunnen handelen.

In de naturalistische vorm van theïsme is, zoals gezegd, de universele metafysische orde voor de wereld wèl noodzakelijk. Die noodzaak heeft in die vorm van theïsme niet uitsluitend betrekking op God, zoals het traditionele theïsme aangeeft, en ook niet alleen op de wereld, zoals het atheïsme meent, maar op God en de Wereld. Voor deze vorm van theïsme heeft Hartshorne de term *panentheïsme* gebruikt, hetgeen betekent: 'alle beperkte dingen (*finite things*) zijn in God'. Griffin werkt deze visie verder uit door er onder meer op te wijzen dat het tot het karakter (*essence*) van God hoort om met de wereld en haar metafysische orde verbonden te zijn. God is in die visie de ziel van de wereld.

Het *panentheïsme* verschilt cruciaal van *pantheïsme* (de visie die God en de dingen van de wereld op één lijn stelt), omdat het *panentheïsme* inhoudt dat God de wereld overstijgt doordat hij beschikt over zijn eigen creatieve kracht. Dat wil zeggen dat deze goddelijke creatieve kracht moet worden onderscheiden van het verschijnsel 'creativiteit', dat kenmerkend is voor de ervarende en beslissende werkzame bestanddelen (*actual entities*) van de wereld. Dit betekent dat ook ieder wereldlijk werkzaam bestanddeel over een eigen creativiteit beschikt, waarmee het in zeker opzicht zelfbeschikking kan uitoefenen, die een goddelijke invloed overstijgt. Met dit inzicht wordt de ongelukkige implicatie van het *pantheïsme* vermeden dat alles wat er gebeurt - zelfs het afschuwelijke - goddelijk is en samenhangt met Gods schepping. Zoals gezegd, schrijft het *panentheïsme* gebeurtenissen toe aan het verschijnsel 'creativiteit'. Dat verschijnsel is volgens de procesfilosofie niet een schepping van God. Het is een ultiem kenmerk van de werkelijkheid, dat er zonder meer is. Vragen naar het waarom heeft geen zin. Ten opzichte van goed of slecht is het neutraal. Het is een onpersoonlijk kenmerk en het staat derhalve los van het karakter van een persoon. Volgens de procesfilosofie bestaat er in de werkelijkheid nog een ander ultiem aspect. Dat aspect wordt gevormd door het karakter van God. Het is persoonlijk van aard. Deze beide ultieme aspecten van de werkelijkheid worden in hoofdstuk 7 door Griffin nader besproken.

Volgens de bovenbeschreven visie is er met het ontstaan van de wereld een proces op gang gekomen waarbij er geleidelijk orde werd en nog steeds wordt gebracht in

de 'chaos' die zou zijn toegenomen als de wereldlijke creativiteit, die geen eigen doelgerichtheid kent, aan zichzelf zou zijn overgelaten. Als, zoals Whitehead meent, het ontstaan van onze wereld met haar metafysische en natuurlijke orde zó is verlopen, heeft God nooit eenzijdig kunnen ingrijpen in dat proces. Plato's suggestie dat het goddelijke element in de wereld moet worden opgevat als overredend (*persuasive*) in plaats van dwingend (*coërcive*), beschouwde Whitehead dan ook als de grootste intellectuele ontdekking in de geschiedenis van de religie.

Een aan de actualiteit van de wereld aangepaste, goddelijke invloed

Nadat is uiteengezet hoe volgens het naturalistische panentheïsme God *niet* handelt, kan nu worden beschreven hoe volgens dat theïsme God *wèl* handelt. Over dit onderwerp bestond er een verschil van opvattingen tussen liberale en conservatieve godsdienstfilosofen en theologen. In de liberale positie werd de bedoelde goddelijke invloed volledig ontkend; in de conservatieve positie werd die invloed bevestigd. Omdat bijna alle partijen hadden aangenomen dat de invloed waarover het ging, de vorm had van bovennatuurlijke, wonderbare ingrepen in het normale verloop van causale processen, viel deze discussie samen met de vraag of religie nog wel mogelijk is, als het bovennatuurlijke wordt afgevoerd. Kort samengevat is Griffins antwoord op deze vraag als volgt:

De bovengenoemde aanname dat goddelijke invloed als het ware per definitie een bovennatuurlijke invloed betekende, is historisch gezien een uitvloeisel van het primaire/secundaire-denkschema dat betrekking had op de relatie tussen goddelijke (primaire) en wereldlijke (secundaire) beïnvloedingen. Griffin gaat op dit denkschema uitvoerig in. Ik wil mij hier beperken tot de constatering dat dit denkschema het onvermijdelijk maakte dat er, met name voor het verklaren van bijzondere gebeurtenissen, een beroep werd gedaan op bovennatuurlijke ingrepen van God. Volgens Griffin waren de gevolgen van dit denkschema, vooral bij het opkomen van het wetenschappelijk materialisme in de zeventiende eeuw, desastreus voor de religie, omdat het schema leidde tot een sterke verbreiding van het atheïsme. Dit onderwerp wordt vaak in verband gebracht met de uitdrukking *God of the gaps*. Deze term slaat op het probleem dat ontstaat als de wetenschappelijke verklaring van een incidentele gebeurtenis of een bepaald verschijnsel een hiaat vertoont, dat niet op wetenschappelijke wijze kan worden ingevuld. Bij de *God of the gaps*-methode wordt er voor een dergelijke ontbrekende verklaring een beroep gedaan op God, die dan de rol vervult van *incidentele* 'gatenvuller'. Zo werden vroeger donder en bliksem aan God toegeschreven. Ook nu nog worden onverklaarbare genezingen niet zelden gezien als bovennatuurlijke ingrepen.

Deze *God of the gaps*-opvatting heeft godsdienstfilosofen en theologen voor een dilemma geplaatst. Als zij Gods functioneren als 'gatenvuller' afwijzen en daarmee

tevens elke goddelijke beïnvloeding, ontkennen zij de fundamentele vooronderstelling van alle theïstische religies dat God, als hij dat wil, in de wereld door een wonder kan ingrijpen. Als zij, anderzijds, deze vooronderstelling volgen door wonderen voor mogelijk te houden, brengen zij hun geloof in conflict met gangbare wetenschappelijke inzichten.

Bij de procesfilosofie speelt dit dilemma geen enkele rol, omdat de *God of the gaps*-situatie bij die filosofie niet speelt. Het lijkt alsof dit wèl het geval is, omdat het ook volgens de procesfilosofie nodig is om het bestaan van een God aan te nemen. Ook de procesfilosofie had dus ogenschijnlijk een *God of the gaps*-probleem. Bij zijn analytische zoektocht naar de verklaring van de werkelijkheid, is Whitehead immers tot de conclusie gekomen dat er een God moet bestaan. Griffin spreekt in dit verband over een *God-shaped hole*. Ik geef er de voorkeur aan om Whiteheads conclusie op een andere manier als volgt te verwoorden: De wereld op zich, anders gezegd een aan zichzelf overgelaten wereld, had onvoldoende niveau om zich te kunnen ontwikkelen tot het universum zoals wij dat nu kennen. Het is evident dat het daarbij niet ging om een incidenteel probleem (zoals bij een *God of the gaps*-situatie) maar om een structureel probleem. Zo'n op zichzelf staande wereld heeft volgens Whitehead een structureel gebrek aan niveau, een gebrek dat alleen door een wezen met een bovenmenselijk niveau kan worden gecompenseerd. Een puur menselijk wezen is daartoe niet in staat. Vanuit deze zienswijze zou ik dan ook liever willen spreken van een *God-shaped level*, van een door God gevormd niveau.

Deze visie, waarvoor in hoofdstuk 5 argumenten ter sprake komen, wordt ook ondersteund doordat de procesfilosofie een eigen idee heeft gevormd over de manier waarop de bedoelde beïnvloedingen van God plaatsvonden en nog plaatsvinden. Griffin merkt daarover met betrekking tot de mens het volgende op. Ieder mens ervaart (in zijn of haar werkzame bestanddelen) alle feitgeworden werkzame bestanddelen in zijn of haar omgeving, inclusief God. Dit sluit aan bij de traditionele zienswijze dat het bestaan van de wereld voortdurend wordt beïnvloed door God. Whitehead zegt dan ook: "De wereld leeft doordat God in haar incarneert". Whitehead wijkt echter af van die traditionele zienswijze door in het bijzonder te spreken over een invloed die varieert met de actualiteit van de wereld (*a variable divine influence*). Met andere woorden: Whitehead wijst op die goddelijke invloed, niet alleen lettend op het aspect *dat* er iets gebeurt, maar ook lettend op *wat* er gebeurt. Whitehead gebruikt voor deze goddelijke invloed de term *initieel* subjectief doel (*initial subjective aim*). Wereldlijke wezen-elementen hebben zoals gezegd ook een subjectief doel. Hun doelloorzaakelijkheid manifesteert zich in de beslissing over wat dat doel zal zijn en over de gebeurtenis die zij laten plaatsvinden. Alhoewel het nemen van zo'n beslissing een eigen activiteit is van het desbetreffende werkzame bestanddeel, komt volgens de procesfilosofie het werkzame bestanddeel tot die beslissing, niet vanuit het niets of

uit zichzelf, maar door het ervaren van 'feitgeworden' werkzame bestanddelen van het verleden. Die beslissing komt met name voort uit het doel dat aan het wereldlijke werkzame bestanddeel is aangereikt als Gods *initiële* subjectieve doel, met andere woorden: uit het feit dat die mens (zijn werkzaam bestanddeel) God ervaart.

Het is belangrijk dat er niet gezegd wordt dat het werkzame bestanddeel zijn/haar subjectieve doel aan God ontleent. Dat zou een nieuwe versie van een goddelijk determinisme betekenen. Het woord 'initieel' is cursief geschreven, omdat het werkzame bestanddeel weliswaar een initieel doel aan God ontleent, maar op grond van zijn of haar, al of niet aangepaste, *eigen* subjectieve doel een gebeurtenis laat plaatsvinden. Dit is een bevestiging van de *vrije wil* van de mens. Volgens dit concept is de goddelijke invloed formeel altijd hetzelfde, maar inhoudelijk variërend met, of - anders gezegd - aangepast aan de actualiteit. Gods invloed is gericht op de mogelijkheid die - met het oog op Gods visioen van goedheid, waarheid en schoonheid - afhankelijk van de actuele situatie de beste mogelijkheid is.

Behalve variërend qua inhoud is die goddelijk invloed ook variërend in effectiviteit. Van de beschreven aangepaste goddelijke invloeden is in het bijzonder sprake bij hoog ontwikkelde individuen als de mens. Omdat mensen een grote mate van complexiteit en vrijheid vertonen, kunnen hun persoonlijke doelstellingen sterk verschillen van Gods streven. Dank zij de idee dat God in de wereld handelt door het aanreiken van zijn initiële doelstellingen, kan het bovenbeschreven dilemma van een *God in the gap* worden vermeden en kan er een religieuze visie ontstaan, gekenmerkt door het beeld van een God die voortdurend bezig is de wereld te inspireren.. (wordt vervolgd)

Enkele gedachten over 'het heilige'

Gerrit Teule

Inleiding

'Het heilige' is een term waarmee we in dit artikel zaken aanduiden, die door veel gelovigen ook als 'goddelijk' worden gezien. Wie echter het heilige of goddelijke nader wil omschrijven, bijvoorbeeld in rationele natuurkundige termen, kan daarbij beter niet de term 'god' gebruiken, omdat dan allerlei religieuze bijbetekenissen meteen met het onderwerp aan de haal gaan. Ook zullen grote groepen wetenschappelijk geschoolde mensen zich dan meteen afwenden en het verhaal als onwetenschappelijke prietpraat afdoen. Vandaar dat ik in dit stuk, waarin ik een belangrijk grensgebied van religie en wetenschap probeer vast te stellen, de term 'god' meestal gebruik met een kleine letter en bovendien zie als vrouwelijk, om scherp onderscheid te maken met de christelijke, mannelijke 'God'. Bovendien volg ik graag het voorstel van Lawrence Fagg om voor 'god' de term 'het heilige' te gebruiken.

Metaforen

Deze namen (god, het heilige) zijn, zoals zoveel begrippen, metaforen en tegelijk zijn het 'namen voor onze onwetendheid'. Een metafoor, in de betekenis die ik eraan hecht, is een soort instrument of denkconstructie, die de werkelijkheid aan ons overdraagt en vormt tot een begrijpelijk iets, dat voor ons waarde heeft (een *Gestalt*). Een verrekijker of een microscoop, evenals een wetenschappelijke formule, is in deze zin ook een metafoor, omdat het een deel van de werkelijkheid letterlijk aan ons overdraagt en vormt tot een beperkt en/of vervormd beeld. Zo laat bijvoorbeeld een telescoop ons de sterrenwereld zien, zoals die er miljoenen of miljarden jaren geleden uitzag. Hoe die werkelijkheid er nu uitziet, weten we niet. Hetzelfde geldt voor wetenschappelijke formules over bijvoorbeeld de tijdruimte, waarbij tot twaalf dimensies worden gebruikt (waar geen mens zich een reële voorstelling bij kan maken). Als zodanig is een metafoor dus veel meer dan alleen maar een passieve beeldspraak. Het is een actief proces, dat de werkelijkheid filtert, vervormt, verkleurt, er stukken bij verzint, delen onzichtbaar maakt, andere delen (te) scherp uittekent en vervolgens in ons bewustzijn een beeld produceert, dat in overeenstemming is met de huidige wintermode.

Wij mensen werken elk uur met duizenden metaforen, waarbij we vaak nauwelijks letten op de kwaliteit van deze tijdgebonden denkconstructies. Slechte metaforen leveren slechte denkbeelden en leiden tot onbegrip en bekrompenheid. Goede metaforen leiden tot hogere vormen van begrip en inzicht. In dit artikel gaat het om het gebruik van religieuze en wetenschappelijke metaforen (god, het heilige, Jahweh, elektromagnetisme, etc.) en hun waarde in de discussie over de convergentie van wetenschap en religie. Bedenk daarbij, dat een metafoor niet echt 'waar' hoeft te zijn om toch zeer bruikbaar te kunnen zijn. De metafoor is de

werkelijkheid niet en elke metafoor is gebonden aan tijd, plaats en mode. Vergelijk dit met bijvoorbeeld de bouwsteigers rondom een nieuw gebouw. Als het gebouw barok wordt, hoeven de (tijdelijke) bouwsteigers dat nog niet te zijn. Onze bouwsteigers zijn van hout en staal, maar in China zijn ze van bamboe. Op het te bouwen gebouw heeft dat weinig invloed. Het gaat uiteindelijk om het eindproduct: het beeld dat wij in ons dragen van het heilige of van god (en ook dat beeld is tijd- en plaatsgebonden).

Puntsgewijs heb ik getracht enkele gedachten over het begrip 'het heilige' uiteen te zetten om daarmee als 'ongelovige' en amateur-filosoof te onderzoeken hoe wetenschap en geloof een gemeenschappelijk grensgebied (of een gemeenschappelijke basis) zouden kunnen hebben. Ik doe dat met grote schroom, want over dit onderwerp breken knappere koppen dan ik het hoofd, ook in GAMMA. Het voordeel van deze redenering kan zijn, dat een wetenschappelijk en/of technisch geschoold persoon (zoals ikzelf) niet logischerwijze een steile atheïst of een fundamentalistische materialist hoeft te zijn (omdat in een puur materialistische en mechanistische wereld immers geen plaats is voor het heilige) en dat een gelovige christen, moslim of hindoe helemaal niet anti-wetenschappelijk hoeft te zijn (omdat de wetenschap het heilige als schepper of scheppende kracht van dit heelal zou ontkennen). Ook kunstmatige constructies zoals het creationisme (dat is ook een metafoor: God schiep de wereld in zes dagen en volgens het oude Testament kan deze wereld niet ouder zijn dan zo'n 10.000 jaar, en dus is de evolutie een foute gedachte) en Intelligent Design (een 'wetenschappelijker' versie daarvan) zijn dan niet nodig.

Bezielde materie

Uitgangspunt bij mijn denken over het heilige of goddelijke is, dat alles wat wij geest en spiritualiteit noemen, ten nauwste is verbonden met de materie. Geest en materie zijn geen twee tegenover elkaar en los van elkaar staande zaken, maar het zijn twee aspecten, twee zienswijzen van hetzelfde. We hebben het dus over 'bezielde materie', over 'psychomaterie' (Jean Charon). Dat idee behoort bepaald niet tot de *common sense* van de hedendaagse materialistische mens, en daarom werk ik het wat verder uit. Deze stellingname zou ultramaterialistisch genoemd kunnen worden, maar evengoed kan de gedachte van 'bezielde materie' idealistisch genoemd worden. Het is maar wat je als het belangrijkste wilt zien. Voor mij zijn materie en geest volstrekt evenwaardig, zodat het begrip 'psychomaterie' zowel materialistisch als idealistisch is. Geest zit diep in de materie verscholen en zonder deze geest zou de materie niet de vorm en scheppende kracht hebben, die zij heeft. In onze aardse wereld heeft met name het psychomateriële element koolstof het creatieve voortouw genomen, wat geleid heeft tot een evolutie op basis van koolstof en koolstofketens aangevuld met andere elementen. Bij ons is koolstof dus de basis voor alles wat leeft en beweegt. Het zou denkbaar kunnen zijn, dat op een andere planeet bijvoorbeeld silicium die plaats heeft ingenomen, wat zou

leiden tot een totaal andere evolutie. (Vreemde gedachte: in onze koolstofevolutie wordt misschien de volgende stap gezet door constructies op basis van silicium, al of niet gecombineerd met koolstof, met computers en robots dus). De creatieve wil om tot bewustzijn te komen, die tot in de atomen toe aanwezig is, en dus niet van buitenaf in de 'dode' stof ingeblazen wordt, noemen wij geest. Dat leidt tot de uitdagende stelling: "Dode stof bestaat niet". Het is de geest, die deze evolutie voortstuwt. Daarbij worden toeval en selectie gebruikt als middel, maar de drijvende kracht is psychisch van aard: de wil om de dobbelstenen te gooien en de resultaten te gebruiken.

Om dit te verdiepen, kan het heel verhelderend zijn de geest te zien als een elementair deeltje: een elektron, dat in elke atoomsoort en in elk chemisch element (in onnoemelijk grote aantallen) aanwezig is. Dat inzicht kan twee kanten opgaan. Aan de ene kant kunnen we dit letterlijk opvatten, als een natuurkundige theorie, en de eenheid van geest en elektronen in puur fysieke en psychologische termen bespreken. Dat deed Jean Charon in zijn *Complexe Relativiteitstheorie* (1972). Een andere kant vinden we meer recent in de visie van Lawrence Fagg, waarin hij de elektrische kracht gebruikt als een metafoor om het heilige beter te kunnen begrijpen. Beide methoden zijn uiteindelijk metaforen die leiden tot hetzelfde doel, namelijk een beter inzicht in wat het heilige of het goddelijke voor ons betekent en hoe het goddelijke binnen in ons bezig is. De werkelijkheid van het heilige wordt door beide theorieën aan ons overgedragen en gevormd tot een *Gestalt*, een voor ons waardevol beeld. Ik hoop aannemelijk te maken, dat deze metaforen van goede kwaliteit zijn en dat ze ook bruikbaar zijn in het denken over de convergentie van wetenschap en religie, waar het in GAMMA steeds om gaat.

Twee zienswijzen, die elkaar aanvullen

Charon

In de theorie van Jean Charon is elk elektron niet zómaar een elementair deeltje, maar een heel bijzonder, dat afwijkt van andere elementaire deeltjes zoals protonen en neutronen. Volgens Jean Charon is het elektron een raakpunt tussen twee tijdruimten, namelijk onze fysieke, tastbare tijdruimte en een geestelijke tijdruimte c.q. een tijdruimte waarbinnen het geestelijke zich afspeelt. Deze geestelijke wereld strekt zich als het ware achter het elektron uit. Wij kunnen daarvan een zeer klein deeltje fysiek waarnemen, namelijk het raakpunt van die geestelijke tijdruimte met onze tijdruimte: het fysiek waarneembare elektron. Een elektron, en met name wat daarachter zit, is een eeuwige structuur, een microscopisch heelal in zichzelf, en het gedraagt zich in onze fysieke wereld ongeveer als een microscopisch klein 'zwart gat'; het buigt de ruimte zoals een zwart gat dat ook doet. Charon noemt deze verborgen, eeuwige structuur een *eon* en postuleert, dat deze eonen, waarvan er myriaden aanwezig zijn in ons heelal (tot in de verste uithoeken), de dragers zijn van de geest. In zijn visie is de geest dan ook eeuwig en onverwoestbaar, en dat geldt ook voor onze eigen geest, gevormd door de

myriaden eonen in ons eigen lichaam. Eonen dragen de basiseigenschappen van wat wij 'geestelijk' noemen: geheugen, ordening, communicatie en daadkracht. Eonen zijn onderhevig aan de evolutie en sommige eonen zijn daarin veel verder dan de meeste anderen. De verst geëvolueerde eonen vormen de kern van mijn en uw geest. Daar zetelt ons 'ik'. Wat zich binnen in een eon afspeelt, in het binnenste van mijn geest dus (in de theorie van Charon een kluwen rondtollende fotonen, waarin informatie wordt opgeslagen en geordend), is in wetenschappelijke zin niet waarneembaar of verifieerbaar, maar we kunnen de redenering in natuurkundige termen wel heel ver doorvoeren. In de natuurkunde denken we immers op dezelfde manier over zwarte gaten, die we ook nooit rechtstreeks kunnen waarnemen. Wat we wel kunnen waarnemen zijn de enorme kosmische activiteiten rondom een zwart gat. Op soortgelijke manier kunnen we de 'deeltjes geest' in de eonen benaderen. Eonen zijn, in hun hoedanigheid als elektron, in staat te bewegen en zodoende elektrochemische acties te starten in ons lichaam en onze hersenen, wat uiteindelijk via ons zenuwstelsel en onze hersenen kan leiden tot onze lichamelijke en geestelijke activiteiten. Daar ligt in principe het natuurkundige verband tussen lichaam en geest. Charon geeft een uitgebreide uitleg van de fotonenbewegingen, die de elektronen laten verspringen en die zodoende het begin zijn van elektrochemische reacties in ons lichaam. Dat is de bron van al ons handelen.

In de gangbare materialistische wereld van omstreeks 1972 vond men de gedachten van Charon eigenlijk te bizar voor woorden. Hij introduceerde immers het woordje 'geest' in een wetenschappelijke theorie en dat werd (en wordt nog steeds) algemeen gezien als een wetenschappelijke doodzonde. Bovendien kun je niet binnen in de eonen kijken, net zoals je ook niet in een zwart gat kunt kijken. Voor mensen, die redeneren met: "Wat ik niet zie, geloof ik niet", heeft zo'n theorie weinig zin. Toch heeft Charon zijn gedachten over psychomaterie met verve verdedigd, zowel in academische kringen als in de literatuur. Bij het natuurkundig 'verklaren' van wat geest zou kunnen zijn, is tot op heden nog geen andere theorie naar voren gebracht, die een mogelijk verband tussen geest en materie zo helder en 'natuurkundig' aangeeft. De meeste andere gedachten hierover blijven steken in vaagheden, waarbij de cruciale vraag: "Hoe beïnvloedt de geest de materie?" altijd wordt weggemoffeld. Charon had op deze cruciale vraag een exact antwoord: door fotonenbewegingen en acties van elektronen. In zijn visie vertegenwoordigen de eonen een extra dimensie, zeg maar een vierde ruimtedimensie, dus naast lengte, breedte, hoogte, nu ook geest. Als we daarbij ook de tijd willen betrekken, komen we dus op een vijfdimensionaal heelal terecht.

Fagg

In de natuur zijn er vier krachten, die 'de zaak bij elkaar houden' en die onze wereld de vorm geven, die zij heeft. Twee krachten zijn alleen binnen in de

atoomkern werkzaam: de zwakke kracht en de nucleaire kracht. Daarnaast zijn er twee krachten, die in de ruimte buiten de atoomkern en in het heelal werken: de elektromagnetische kracht en de zwaartekracht. Meer krachten zijn er niet in de natuur, of wij hebben ze nog niet ontdekt. Van deze vier krachten is de elektromagnetische kracht de meest universele. Zij is werkzaam binnen in de atomen en tussen de atomen onderling, maar ook bij de communicatie tussen sterren, melkwegstelsels en verder. Zij is aantrekkend en afstotend, overbrugt het totale zichtbare heelal, maar ook de ruimte tussen atomen en moleculen. De visie van Fagg wijst ons op de fraaie denkparallel, die er bestaat tussen het heilige en deze elektrische kracht. Ook het heilige of goddelijke is overal aanwezig, alomtegenwoordig, vanaf de binnenkant van atomen tot aan de verste sterrenstelsels, quasars, pulsars, zwarte gaten etc. Fagg stelt dus niet, zoals Charon, dat de elektronen ook werkelijk de fysieke dragers van de geest zijn, maar hij zegt dat de elektromagnetische kracht als het ware een exacte beeltenis van het heilige is. Wie het heilige een beetje wil begrijpen, moet daarom maar eens de elektromagnetische kracht bestuderen, want in de wetenschappelijk waarneembare natuur nemen de elektronen een uiterst belangrijke en vitale plaats in. Ze zorgen ervoor, dat atomen hun ruimtelijke structuur krijgen en ze kleven de atomen aan elkaar tot moleculen en macromoleculen, eiwitten en levende structuren. Daarnaast verzorgen de elektronen en de elektromagnetische kracht de communicatie tussen moleculen en cellen. Ze verzorgen ook alle communicatie in dit heelal, inclusief het 'zien' met behulp van zichtbaar licht en radiostralingen. Alle elektromagnetische bewegingen en trillingen in dit heelal zijn namelijk vormen van licht. Alles wat wij 'leven' noemen, bestaat dank zij de 'dansende elektronen'. Al deze vormen van licht (uitgedrukt in frequenties van het elektro-magnetische spectrum) zijn zeer goed onderzocht en ook zeer bruikbaar in onze technologische wereld (bijvoorbeeld onze mobiele telefonie, radio, TV). Volgens Fagg zijn ze ook zeer bruikbaar bij het benaderen van de geestelijke wereld en het heilige. De visies van Charon en Fagg staan helemaal niet tegenover elkaar, maar ze zijn complementair. Beiden zagen hetzelfde visioen.

Een 'lichtgevende' redenering

In het denken en spreken van de mens heeft licht een vaste plaats verworven. Denk maar aan uitdrukkingen als 'Het licht zien', 'Hem gaat een licht op', 'Ik ben het licht der wereld' en aan de kaarsjes bij een dodenwake, de figuur Lampje uit Donald Duck, etc. Met licht, breed opgevat als de elektromagnetische kracht, wordt niet alleen de duisternis weggeschoven, maar ook ontstaan daarmee de ruimtelijke atoomstructuren, de basis van alles wat voor ons waarneembaar is, inclusief de waarnemer en de waarneming zelf. Dat is de diepere betekenis van het scheppingswoord: "Daar zij licht", want dit zinnetje is de essentie van het bijbelse scheppingsverhaal. Het elektromagnetisme is als beeld zeer bruikbaar, omdat het een goede metafoor geeft voor bijvoorbeeld de alomtegenwoordigheid van het spirituele of heilige. Ook wijst het er overigens op, dat een waarnemer zich nooit

aan de elektromagnetische kracht kan onttrekken en doen, alsof hij de zaak van buitenaf objectief beschouwt. Bij het beschouwen is hij ook altijd bezig met zijn metaforen, die modegevoelig zijn.

De redenering, uitgaande van deze alomtegenwoordige elektromagnetische kracht gaat als volgt: Alle materie (atomen, moleculen en molecuulstructuren) heeft diep in zich *de kracht en de wil om tot bewustzijn te komen*. Daartoe vormt de materie steeds complexere en levende structuren en duwt deze wilskracht (de levenswil) ook de evolutie voor zich uit in de richting van bewustzijnsverbreding en bewustzijnsverdieping. Deze gedachte is niet strijdig met, maar is een aanvulling op het darwinisme, waarin alleen de *survival of the fittest* en de toevallige veranderingen van de soort de evolutie zouden sturen. Het feitelijke 'sturen' is psychisch van aard.

De levende structuren, die door de evolutie heen groeien in complexiteit (van grasspriet en amoëbe tot cellen en tot bijvoorbeeld onze hersenen), dienen om het groeiende bewustzijn te voorzien van een denkapparaat en bediening van zintuigen, om zodoende waarneming mogelijk te maken en te kunnen 'zien'. Maar handen zijn net zo belangrijk voor het 'doen'. Juist de combinatie van 'zien' en 'doen' is een voorwaarde voor de verdere evolutie van het bewustzijn. Daarom versnelt de evolutie van het bewustzijn enorm, zodra er handen en ogen beschikbaar komen. Deze gedachte en de levenswil in het voorgaande punt staan zeer dicht bij de gedachten van de priester en paleontoloog Pierre Teilhard de Chardin. Evolutiekennis wordt (volgens Charon) niet alleen in de genen doorgegeven naar een volgend geslacht maar ook in de *eonen* (waarbij de genen gebruikt worden als 'vastgestelde constructietekening'). Dat maakt het mogelijk om in de evolutie ook leerervaringen op oudere leeftijd door te geven en dit kan weer leiden tot verbetering van de soort, wat vervolgens leidt tot versnelling van de evolutie.

De plaats waar die kracht of levenswil aanwezig is, kunnen wij niet fysiek waarnemen, maar het is zeer bruikbaar om daarbij te denken aan de elementaire deeltjes, die in elke atoom voorkomen: de elektronen. Symbolisch of feitelijk, dat hangt af van de keuze tussen Fagg of Charon, of voor beiden, want ze gaan ook heel goed samen. Elektronen zijn een beeldende gelijkenis van onze geest (Fagg), of ze zijn de feitelijke dragers van onze geest (Charon). Beide metaforen kunnen leiden tot een nieuw niveau van begrip.

Vandaar dat je de elektromagnetische kracht kunt zien als een soort afbeelding of metafoor van wat je het heilige of spirituele zou kunnen noemen. Zij is namelijk alomtegenwoordig, vanaf het microscopisch kleine van iedere atoom, molecuul of levende cel tot in het allergrootste zoals de verzameling melkwegstelsels, stofwolken en lege ruimte, die wij ons uitdijende heelal noemen. In deze zin kunnen we zeggen, dat 'het heilige' of 'god' het heelal creëerde met de woorden "Daar zij licht", en nog steeds daarmee bezig is, want de evolutie is nog lang niet afgelopen.

Een kenmerk van deze evolutie is, dat er geen vastomlijnd werkplan is, maar wel een doel: bewustzijnsvergroting. Op elk ogenblik wordt er creatief en naar bevind van zaken gehandeld en met het stijgende bewustzijnsniveau lukt dat steeds beter (maar worden er ook nog steeds fouten gemaakt). Natuurwetten zijn in deze visie gedragsregels van de natuur, die langzaamaan via miljoenen terugkoppelingen proefondervindelijk zijn gevormd uit gewoonten van elementaire deeltjes (en in het bewustzijn van de *eonen* zijn vastgelegd) en die nu (voor ons, tijdens ons korte leven) het karakter van 'eeuwige' wetmatigheden hebben aangenomen.

Elektronen (de dragers van de geest en alle bij elkaar 'het heilige' of 'god') zijn letterlijk overal. Deze primaire levenskracht zit diep verborgen in alle materie, zowel binnen in ons als overal om ons heen, en heeft hier op aarde (maar waarschijnlijk ook op miljarden andere plaatsen in het heelal) gezorgd voor een steeds (al of niet schoksgewijze) doorgaande evolutie van levend weefsel en bewustzijn. Naarmate de complexiteit van het wezen toeneemt, nemen ook de kansen op een groter of breder bewustzijn toe. Bewustzijnsevolutie verloopt volgens een asymptotische lijn, eerst uiterst langzaam, maar daarna steeds sneller.

Hier op aarde is de mens anno 2002 de fakkeldrager van deze bewustzijnsevolutie. Allerlei andere schepsels zijn in deze evolutie als 'gepasseerd station' achtergelaten in de natuur (bacteriën, grassprietjes, bomen, leeuwen, walvissen, bonobo-aapjes, etc.). Niet de mens is het eindpunt van deze evolutie, maar een wezen, dat een groter en breder bewustzijn heeft. Dat kan dus nog miljoenen jaren duren, want de huidige mens is nog lang niet af en moet nog heel veel leren. Elke narcistische suggestie, dat de mens het stralende eindpunt zou zijn van deze evolutie, is daarom belachelijk en fout, een typisch puberale opvatting van deze fase in onze mensheid. Het kan zelfs heel goed zijn, dat ergens anders in dit heelal (op enkele van de miljarden andere planeten) de evolutie nog veel beter en/of sneller is verlopen.

Het zou dus kunnen gebeuren, dat *eens* de fakkel hier op aarde wordt overgenomen door andere wezens (of computers, of mensen met uitgebreide computer-implantaten., een verdere evolutie op basis van silicium dus). In de laatste 200.000 jaar van ons bestaan als menselijke soort heeft deze verdere biologische evolutie nog niet plaatsgevonden, maar wat niet is kan komen. Het is alleen maar een kwestie van tijd. Omdat de menselijke soort uit denkende en zelfbewuste wezens bestaat (al zou je dat vaak niet zeggen), hebben wij deze evolutie vanaf nu zelf in de hand. De volgende versie van de mens zal door onszelf zijn gevormd en niet door een toevallige mutatie. Het gerommel met genen is daarvoor een aanloopje. Zelfs het selectiemechanisme *survival of the fittest* wordt steeds meer door ons uitgeschakeld, dank zij de medische industrie. Of die volgende mensversie daardoor ook verbetert (in de ethische zin tot 'een goed mens'), dat staat nog te bezien. De evolutie verloopt niet gelijkmatig, maar via pieken en dalen, goede

perioden en rampen wisselen elkaar af. Na elke twee stappen voorwaarts doen we weer een stap terug, etc.

Al die creatieve levenskracht en al dat bewustzijn op al die planeten bij elkaar kun je zien als de totale levenswil en het totale bewustzijn van deze schepping, die dus diep in de materie verscholen is en die de heelalbrede evolutie voor zich uitstuwt. Dat kunnen we 'het heilige' of 'god' noemen. Met een variant op Einsteins "God dobbelt niet" zouden we kunnen zeggen: "Het heilige dobbelt wel, maar onthoudt de goede worpen en doet daar iets creatiefs mee". Op sommige plaatsen doen zich in de evolutie pieken voor (zoals onze menselijke beschaving?), maar die kunnen ook heel snel weer terugvallen tot (ver beneden) het gemiddelde van intelligente beschavingen. Eén kernoorlog is voldoende. *(wordt vervolgd)*

Literatuur

Lawrence W. Fagg, *Electromagnetism and the Sacred, At the Frontier of Spirit and Matter*, Continuum, New York, 1999

Jean E. Charon, *The unknown Spirit, The unity of matter and spirit in space and time*, Coventure Ltd, Londen, 1983

Gerrit W. Teule, *Chaos en Liefde, de kern van geest, leven en evolutie*, Sigma Press, Tilburg, 2000

Rectificatie:

Tot onze spijt zijn in het vorige nummer van GAMMA enkele passages in de tekst van het interview met Leo Zonneveld onjuist weergegeven. Hieronder volgt de tekst zoals uitgesproken en bedoeld door dhr. Leo Zonneveld:

p. 32 (2^e al.): "Na ontvangst van zijn visum, uitgegeven door het Amerikaanse Consulaat, vond hij (Victor Frankl- red.) op het bureau van zijn vader een brok marmer van een verwoeste synagoge, met daarop een herkenbaar fragment van de tekst: 'Eert uw vader en uw moeder'. Het bracht hem ertoe zijn felbegeerde visum te laten verlopen. Uiteindelijk zou hij zijn ouders navolgen etc....".

p. 33 (r. 13 v.b.): "Ja, je moet daarom zijn werk als het ware steeds in *up-to-date*-perspectief zien, en verrijken met de laatste inzichten. Dat is een voortgaand proces. Het is belangrijk het steeds beter te koppelen aan de voortgang in academische disciplines, de evaluatie en herconstructie van inzichten met betrekking tot de natuur en de kosmos en de toekomstmodellen welke thans relevant zijn en telkens worden herzien. United Teilhard Trust vindt zijn passie en vervulling in zaken zoals deze en zoekt wereldwijd naar invulling van die specifieke parameters."

p. 33 (r. 6 v.o.): "We hopen bij het jaar 2006, het 125ste geboortejaar van Teilhard de Chardin, opnieuw met een Compendium uit te komen, zoals dat eerder verscheen onder de naam "The Desire to be Human" in 1983, maar dan aangepast aan de allernieuwste inzichten over menszijn."

De interreligieuze Dialoog **Overzicht na 10 jaar intensieve promotie-activiteit** *Lucien Cosijns*⁵

De behoefte aan mondiale samenwerking in de EU en de VS

In 1893 werd te Chicago in het kader van de internationale interreligieuze dialoog, een bijeenkomst georganiseerd door het *Parliament of World's Religions* (PWR). Sinds de jaren dertig kunnen we zowel in de VS als in Europa een groei van dit soort ontmoetingen waarnemen. De deelnemers zijn voor het merendeel academici, kloosterlingen, priesters en een kleine minderheid van gewone leken. Tegen de achtergrond van de groeiende éénwording van de wereld worden velen zich nu eindelijk bewust van de noodzaak om te komen tot meer samenwerking en zelfs coördinatie tussen de activiteiten van de deelnemende organisaties. Wat lang verwacht werd, is eindelijk begonnen: de toenadering in de VS tussen de *Council for a Parliament of World's Religions* (CPWR) en het *United Religions Initiative* (URI)⁶. Ook zit er sinds kort een vertegenwoordiging van CPWR in de bestuursraad van het tijdschrift *World Faiths Encounter*, dat wordt uitgegeven door het *World Congress of Faiths* in Oxford, waardoor beide organisaties meer naar elkaar kunnen toegroeien.

Naast dit Engelstalige tijdschrift voor het Westen is er voor de Oosterse wereld het tijdschrift *Seeds of Peace*. Het wordt uitgegeven in Bangkok door het *International Network of Engaged Buddhists* (INEB). Drijvende kracht erachter is Sulak Sivaraksa. Hij staat bekend als verdediger van de rechten van de inheemse volkstammen in de bergen van Noord-Thailand. Beide bladen verschijnen driemaal per jaar. Het streven is om te komen tot een wederzijdse uitwisseling van artikelen om de interculturele en interreligieuze dialoog tussen de Westerse wereld en de landen van Zuidoost-Azië te bevorderen.

Ongetwijfeld waren de bijeenkomsten van Chicago in 1993 met 8.000 deelnemers - o.a. door het manifest over het Wereld-Ethos van de katholieke theoloog dr. Hans Küng - en die van Cape Town, Zuid-Afrika, in december 1999 met meer dan 7.000 deelnemers een hoogtepunt. Beide werden georganiseerd door het CPWR, 100 jaar na de eerste conferentie van 1893. Vooral in Cape Town kwam de noodzaak tot meer coördinatie en samenwerking sterk naar voren.

Ook andere organisaties in de VS zoals *The Temple of Understanding* en *World Conference on Religion & Peace* (WCRP) getuigen ervan dat het inzicht groeit, dat er behoefte bestaat aan een éénsgezind forum van geloofsgemeenschappen in

---

⁵ Lucien Cosijns hield deze lezing in het voorjaar voor de Bahá'í-geloofsgemeenschap in Groesbeek. De symbolen boven de tekst betreffen het boeddhisme, het Bahá'í-geloof, de inheemse tradities, het christendom, het hindoeïsme, de islam, het jainisme, het jodeïsme, het shintoïsme, het zoroastrianisme, het taoïsme, het sikhisme. Voor adressen en teksten van deze gemeenschappen raadplege men de website: >http://users.online.be/interfaith_guidelines< van Lucien F. Cosijns, Priester Poppestr. 44, Mortsel, België, tel. 32 3 455.6880 - fax : 32 3 256.5433 - e-mail: L.F.Cosijns@glo.be

⁶ Contactpersoon voor de CPWR is Jim Kenney (jim@cpwr.org), voor het URI Charles Gibbs (charles@uri.org)

de wereld, een VR, naast de organisatie van de VN. In 1995 nam de anglicaanse bisschop van Californië daartoe het initiatief. En zo ontstond het *United Religions Initiative* (URI) oftewel de organisatie van Verenigde Religies. Om een dergelijke wereldwijde organisatie tot stand te brengen is echter niet alleen samenwerking op continentaal en nationaal vlak nodig, maar tevens aan de basis, d.w.z. lokaal. WCRP en andere organisaties streven ook daarnaar, maar zij hebben tevens een vertegenwoordiging bij de VN en de UNESCO. Hierdoor raken zij ook vaak politiek betrokken. Omdat de geschiedenis heeft geleerd, dat dit niet de aangewezen weg is voor geloofsgemeenschappen blijf ik prioriteit geven aan een wereldorganisatie buiten en naast de VN. Mijn voorkeur gaat dan uit naar een secretariaat ervan op het Europese continent. Dit zou mijns inziens ook voor de niet-christelijke geloofsgemeenschappen aanvaardbaar zijn.

De EU

In de EU groeit ook het besef van de noodzaak tot meer mondiale samenwerking op regionaal, nationaal, Europees en internationaal gebied. Een supernationale organisatie kan, mijns inziens, moeilijk tot stand komen zonder het bestaan van nationale en/of continentale overkoepelende organisaties. Een belangrijke stap in deze richting zou zijn de oprichting van een Europees overkoepelend interreligieus dialoogorgaan, een soort *European Interfaith Council*. Dit zou ook de uitgave van een Europees tijdschrift voor de interreligieuze dialoog kunnen verzorgen. Sinds ongeveer drie jaar probeer ik dit idee ingang te doen vinden bij de leiders van de dialoogorganisaties.

De *World Conference for Religion and Peace* (WCRP) heeft nu zeer recent het initiatief genomen tot de oprichting van een *Pan European Multireligious Leaders Council*. Dit werd op 12 maart 2002 te Parijs opgericht en aan de pers bekend gemaakt vanuit het WCRP-kantoor in Engeland. Deze *Council* zal bestaan uit 30 religieuze leiders van verschillende geloofsgemeenschappen van West- en Oost-Europa met inbegrip van de *Commonwealth of Independent States* en Turkije. De Europese Commissie zoekt naar samenwerking met de geloofsgemeenschappen in Europa en organiseert al verscheidene jaren ééndagsontmoetingen tussen politieke en religieuze leiders. Het probleem daarbij is echter, dat er buiten de Katholieke Kerk geen vertegenwoordigende organisaties van de geloofsgemeenschappen voorhanden zijn als echte gesprekspartners. De Europese Commissie denkt hier de komende twee jaar iets aan te kunnen veranderen. Daarbij zou de Wereldraad van Kerken in Genève, waarvan 337 protestantse en orthodoxe geloofsgemeenschappen lid, zijn een belangrijke rol kunnen vervullen. Ook in de islamitische wereld groeit de vraag naar een vertegenwoordiging voor de diverse stromingen in de moslimwereld met recht van spreken op zowel Europees als wel op wereldniveau. In België is de eerste stap voor zo'n vertegenwoordiging gezet. De aanleiding daartoe was echter niet de bevordering van een dialoog, maar het verzoek aan de regering om bedienaren van de islam en leraren in de Koran in aanmerking te laten komen voor dezelfde bezoldiging als hun katholieke,

orthodoxe en protestantse collega's. De Belgische regering stelde daarop in 2000 als voorwaarde dat door democratische verkiezingen een Islamitische Executieve zou worden opgericht worden als onderhandelingspartner voor de regering. Aldus geschiedde. De eerste stap was gezet.

JAPAN

In Japan zou het boeddhisme de voornaamste partner bij onderhandelingen betekenen. Zoals in de islam bestaat er ook in de boeddhistische wereld echter geen overkoepelende autoriteit. Alle 'kerken' zijn er zelfstandig en zelfs iedere tempel is op zichzelf aangewezen. Sinds enkele jaren wordt er binnen de diverse boeddhistische geloofsgemeenschappen gewerkt aan meer binnenkerkelijke samenwerking. Pas als dat lukt, wordt het mogelijk om met één gezaghebbende vertegenwoordiging naar buiten te treden. Een efficiënte dialoog en samenwerking met christelijke geloofsgemeenschappen in Japan zelf en met organisaties in de landen buiten Japan zal voordien nauwelijks mogelijk zijn. De tweejaarlijkse gebedssamenkomst met de belangrijkste geloofsgemeenschappen van de wereld, die georganiseerd wordt door de boeddhistische *Tendai*-geloofsgemeenschap op de Hieiberg te Kyoto vormt een van de uitzonderingen. Zelfs religieuze leiders als kardinaal Francis Arinze, voorzitter van de pauselijke raad voor de interreligieuze dialoog, nemen daaraan deel. Ook enkele nieuwe geloofsgemeenschappen hebben wel directe belangstelling voor de interreligieuze dialoog. Zo steunt *Rissho Koseikai* met zijn 5 miljoen gelovigen het WCRP en de IARF in Oxford. En *Sōka Gakkai* met 17 miljoen leden en *Kōmeitō* als politieke partij heeft goede relaties met de katholieke Focolarebeweging, waarmee ook bijeenkomsten worden georganiseerd. Verder zijn er enkele shintoïstische gemeenschappen zoals *Konko Church of Izu*, *The Omoto Foundation* en *Kurozumikyō* actief in de interreligieuze dialoog in vele van de internationale samenkomsten.

India

Er is waarschijnlijk geen land in de wereld waar meer aan interreligieuze dialoog gedaan wordt dan India. De laatste gegevens erover kreeg ik tijdens mijn verblijf daar van 27 januari tot 21 februari 2002. Men vertelde mij, dat er in India meer dan 200 organisaties werkzaam zijn op het gebied van de interreligieuze dialoog. Al deze organisaties hebben echter geen of zeer weinig contact met elkaar, hetgeen bevestigd wordt door het feit dat er van deze organisaties zelfs geen adressenlijst bestaat. Ook hier is van nationale samenwerking weinig of niets te bespeuren, en eigenaardig genoeg ontmoet men er geen echte belangstelling voor wat er op dit gebied buiten India gebeurt. Het land heeft zelf genoeg problemen. Het kampt met de armoede van miljoenen en een kastesysteem waaronder 160 miljoen Dalits of onaanraakbaren vallen. En het staat - zoals in vele boeken en tijdschriften wordt beschreven - aan de vooravond van grote veranderingen. De middenklasse bruist van levenskracht en kent een groei, die zonder weerga is in de geschiedenis van het land. De werkgelegenheid groeit en het gezinsinkomen

neemt toe, zodat ook vroegere 'armen' nu deel beginnen uit te maken van de meer gegoede middenklasse. Zowel mannen als vrouwen krijgen hierdoor de kans als zelfstandigen op te treden en minder afhankelijk te worden van het systeem. Het kastesysteem wordt langzaam maar zeker wat menselijker door de erkenning ook van de kant van de diverse politieke partijen van de waarden, die eigen zijn aan iedere bevolkingsgroep. Alleen is er nog volop behoefte aan meer erkenning van de Dalits en aan een meer sociaal-bewuste houding van de rijken. Immers, deze lijken alleen maar belangstelling te hebben voor de armen als onderbetaalde werknemers, zowel in de industrie als in de landbouw. En dat, terwijl het juist de rijken zijn, die zich zouden moeten inzetten voor financiële steun aan de NGO's en voor andere sociale activiteiten. Nu gebeurt dit bijna uitsluitend via hulp uit het buitenland. Het is in dit verband interessant te weten, dat meer dan 90% van de christenen en hun bedienaars in India afkomstig is uit de kaste van de Dalits.

India en de zijderoute

De Japanse nationale TV heeft jaren geleden een documentaire gemaakt over deze handelsroute tussen China over o.a. India, Pakistan en Iran en de landen van het Midden-Oosten, Egypte, Griekenland en Italië. Deze documentaire is ook in boekvorm verschenen. Ze geeft een zeer gedetailleerd beeld van de plaatsen die vroeger langs deze handelsroute gelegen waren. De route is in gebruik geweest van ongeveer 400 v. Chr. tot 1300-1400 n. Chr. Door de handel op dit traject ontstond een voortdurende uitwisseling van talen en van culturele en religieuze waarden tussen de diverse volkeren en stammen. In de eeuwen vóór Christus was de stad Taxila in de Ghandarastreek (nu het Noord-Oosten van Pakistan), waarvan nu alleen nog de ruïnes te zien zijn, een belangrijk knooppunt op deze weg. De stad had een voor die tijd befaamde universiteit, waaraan ook Perzen, Grieken en Chinezen kwamen studeren.

Met de doortocht van Alexander de Grote door Mesopotamië en de landen tussen India van 332 tot 325 vóór Christus namen de wederzijdse contacten aanzienlijk toe. Zo bekeerde keizer Asoka van India, die regeerde van 272 tot 231 v. Chr., zich tot het boeddhisme en bevorderde vanuit innerlijke motivatie een zeer verdraagzame multireligieuze maatschappij. Hij zond missionarissen uit naar Ceylon en naar de landen aan het andere uiteinde van de zijderoute waaronder de steden Alexandria en Memphis in Egypte. De concilies die hij op regelmatige tijden bijeenriep kunnen worden beschouwd als wellicht de oudste voorlopers van de interreligieuze dialoog. Dion Chrysostomos (40-112) bevestigt in één van zijn geschriften dat er Indiërs verbleven in Alexandria bij het begin van het nieuwe millennium.

Er is heel wat geschreven over de mogelijkheid dat Jezus op de hoogte was van de leer van Boeddha en dat hij zelfs in contact geweest is met volgelingen van boeddhistische missionarissen die zeker op het einde van de eeuw vóór Christus werkzaam waren in Alexandria en Memphis. Sommigen beweren zelfs te kunnen bewijzen dat Jezus de verborgen jaren van zijn leven, van 14 tot 27 jaar, in India

verbleef onder de naam Issa.⁷ Later kreeg de islam het voor het zeggen in de landen tussen het Midden-Oosten en India. Daarvóór vloede veel bloed. De Moghul-keizer Akbar, die regeerde van 1556 tot 1605, is vervolgens de eerste die bekend staat als een ruimdenkend vorst die de religies van zijn tijd - de islam, het hindoeïsme, het boeddhisme en het christendom in Nestoriaanse vorm - als gelijkwaardig behandelde. Hij had ontmoetingen met jezuïeten als Fr. Monserrate die rond 1580 als missionarissen aan zijn hof verbleven. In 1575 liet hij een 'Huis van de Eredienst' bouwen waar op vrijdag (moslimsabat) discussies konden worden gehouden tussen de prominente religieuzen van zijn tijd. Hij woonde die zelf bij. In het begin beperkte zich de deelname aan deze discussies tot de verschillende stromingen in de islam, maar vanaf 1578 namen ook hindoes, christenen en andere religies deel.

Thailand:

Al jaren strijdt Sulak Sivaraksa voor de rechten van de inheemse volksstammen in de noordelijke bergstreken van Thailand en voor de educatieve ontwikkeling van de nog zeer ondergewaardeerde boeddhistische nonnen zowel in Thailand als in Sri Lanka. Hij is ook de stichter en bezieler van het *International Network of Engaged Buddhists* (INEB) met als tijdschrift *Seeds of Peace*.

Sri Lanka:

Talrijke organisaties, zowel christelijke als boeddhistische, zijn actief in de interreligieuze dialoog. Mijn persoonlijk contact en goede vriend ter plaatse is dr. Antony Fernando⁸. Samen met zijn vrouw Sumana leidt hij een school voor onderricht in Engels en computerpraktijk met tegen de duizend studenten uit de minst gegoede standen. Hij is doctor in de godgeleerdheid en onderrichtte 15 jaar over het christendom aan een boeddhistische universiteit en over het boeddhisme in het christelijk hoger onderwijs. Hij heeft twee merkwaardige boeken geschreven: *Buddhism made Plain* en *Christian Path to Mental Maturity*⁹

Mijn richtlijnen voor een interreligieuze dialoog

Ik stelde 7 richtlijnen op. Zij vormen een basis voor de wederzijdse aanvaarding en samenwerking tussen de geloofsgemeenschappen van de wereld: christendom, islam, boeddhisme, hindoeïsme, bahà'í, andere religies en religieuze tradities, humanisme en spirituele bewegingen. De zeven stellingen beperken zich tot wat kan worden gezien als de essentiële vereisten om te komen tot de verwezenlijking van de beoogde doelstelling: 'vrede op aarde aan alle mensen van goede wil'. De

---

⁷ Zie hierover: Elmar Gruber & Holger Kersten *The Original Jesus, The Buddhist Sources of Christianity*, Element Books, 1995 - Elisabeth Clare Prophet *The Lost years of Jesus*, Book Faith India, 1994. Holger Kersten *Jesus lived in India*, Penguin Books, 1994.

⁸ InterCultural Research Centre, 21G4 Peramuna Mawata, Eldeniya, Kadawata, inculture@eureka.lk.

⁹ Dit werk verscheen in het Nederlands als *Het christendom in evolutie* en kan worden besteld door overboeking van € 8,86 op rekening - 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo o.v.v. Fernando.

stellingen zijn gericht op: 1. betere kennis 2. groei in vergeestelijking van de mensheid 3. mogelijkheden van de geloofsgemeenschappen 4. inclusief denken 5. getuigenis i.p.v. bekering 6. meditatie 7. mondiale samenwerking.

Nieuw punt in mijn richtlijnen (p. 2) :

Laten wij ernaar streven, dat de grondstoffen van onze planeet (olie, gas, mineralen enz.) het eigendom worden van de hele mensheid en niet het alleeneigendom zijn van de naties die zich geografisch erboven of erbij bevinden. Zij, die profiteren van deze grondstoffen zouden een bepaalde belasting daarvoor moeten betalen, die gebruikt wordt tot welzijn van de gehele mensheid.

Nieuw punt in verband met het hindoeïsme/het boeddhisme en de islam:

Hindoeïsme en boeddhisme zouden in het vervolg moeten worden beschouwd als monotheïstische religies. Immers, uit studies van de Indische heilige Schriften is het nu wel duidelijk dat men er een algemene aanvaarding aantreft van het bestaan van een Ultieme Spirituele Werkelijkheid in een drieëenheid van Brahma, Vishnu en Krishna, waarvan de heiligen in hun veelheid van vormen ('goden') een uitdrukking of een emanatie zijn. Dit betekent dat het hindoeïsme nu kan worden beschouwd niet zozeer als een pantheïstische religie - wat het ook in zekere zin is - maar even goed kan ondergebracht worden bij de monotheïstische religies. Hetzelfde kan gezegd worden van het boeddhisme. Ook daarin vinden we deze algemene aanvaarding van een Ultieme Spirituele Werkelijkheid als oorsprong en finale bestemming van alle mensen en zelfs van alle levende wezens en materiële dingen. Ook hier kunnen de talrijke goden en bodhisathvas - meestal historische personen en diep religieuze gelovigen - beschouwd worden als heiligen, die niet als 'God' vereerd worden. Daarom kan ook het boeddhisme ondergebracht worden bij de monotheïstische religies.

De islam en de dialoog met andere geloofsgemeenschappen

De revolutie in de bijbelse exegese van een literaire tot een meer beschrijvende en betrekkelijke interpretatie, eigen aan de cultuur, in de christelijke en dan vooral in de katholieke theologie, is de meest waardevolle ontwikkeling geweest van de laatste vijftig jaar. Deze komt ten goede aan de interreligieuze dialoog en heeft de mogelijkheid geschapen tot echte interculturatie. De liturgische veranderingen in de katholieke eucharistieviering waarbij het Latijn vervangen werd door de volkstaal is ook een belangrijke stap geweest in deze ontwikkeling. Meer en meer wordt nu aanvaard dat de leerstellingen van de stichters van de wereldgeloofsgemeenschappen hun wortels hebben in de cultuur waarin ze ontstaan zijn en dat zij ontstaan en ontwikkeld zijn op basis van de filosofische en morele concepten van die cultuur. Zij werden uitgedrukt in vergankelijke bewoordingen en in ceremoniën eigen aan de culturen waaruit ze ontsprongen zijn. De dialoog met andere geloofsgemeenschappen is ook mogelijk geworden door de aanvaarding in waardering van andere culturen en religies zoals het aanbevolen werd door

het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), en nadien meer en meer in de praktijk omgezet werd. Hieruit volgt dat de verwoording van de 'Openbaring' vraagt om een voortdurende aanpassing aan de ontwikkeling in de wetenschap en aan de groeiende kennis en ervaring van de gelovigen. Dit evenwel zonder daarbij af te doen aan de essentie. Zolang de teksten van de Koran bijvoorbeeld geïnterpreteerd worden als de statische en onveranderbare woorden van God en zolang een meer op wetenschap gebaseerde interpretatie van de geopenbaarde waarheden niet aanvaard en toegepast wordt door de moslimschriftgeleerden en de geloofs-gemeenschap blijft echte dialoog en misschien ook echte wereldvrede een moeilijke opdracht.

PRO-GAMMAatjes:

- Uit *Monitor*, 1^e jrg. nr. 4 okt./nov. 2002 van Bahá'í-Nederland, noteerde onze redactie voor u de volgende berichten (info: monitor@bahai.nl):

1. Godsdienstleiders reageren positief : Het Bahá'í-wereldcentrum in Haifa, het Universele Huis van Gerechtigheid, heeft in april jl. de wereldgodsdiensten opgeroepen tot een historische campagne tegen fanatieke en dogmatische denkbeelden. Iedere godsdienst zou de aanspraak op 'de enige weg' te zijn, moeten laten varen. Gezamenlijk zouden ze moeten overgaan tot overleg over Gods werkelijke bedoelingen met de mensheid. 1600 vooraanstaande theologen en geestelijken in meer dan veertig landen ontvingen de boodschap. Kenmerkend was de reactie van de opperrabbin van Groot-Britannië en het Gemenebest, prof. Jonathan Sacks: "Wij staan voor de grootste uitdaging die God ons ooit heeft gesteld, en dit is de boodschap waar het om gaat". De aartsbisschop van Canterbury, hoofd van de Anglicaanse kerk, George Carey verklaarde: "Ik ben eveneens van mening dat wij ons de vraag moeten stellen hoe de religies krachten kunnen bundelen voor vrede en gerechtigheid. Als wij voor dit doel kiezen, zal er tussen de onderscheiden gemeenschappen veel en oprecht gesproken moeten worden".

2. Moraal heeft fysieke kanten: Doordat de mens van nature positief reageert op acceptatie door zijn medemens en op tekenen van goedheid en liefde, veronderstelt de Canadese hoogleraar in de wiskunde William Hatcher dat er zoets als een intrinsiek universele menselijkheid bestaat. Hij zei dit op conferentie in Londen van het Royal College of Physicians. De hoogleraar in de evolutiepsychologie Robin Dunbar vond het opmerkelijk dat de mens het enige schepsel is dat collectief blijk geeft van metafysisch besef, waardoor hij uit eigen wil kan buigen voor het hogere. De conferentie maakte min of meer duidelijk dat de uiterlijke wereld de voorwaarden bevat voor een verdergaande ontwikkeling van de morele mens, maar dat de innerlijke verbetering van de samenleving tegelijkertijd aandacht vereist voor de biologische behoeften van mensen. "De ontwikkeling van de moraliteit heeft neurologische aspecten", aldus William Hatcher.

DE DIALECTIEK VAN AOS: 1 - MENSELIJKE CREATIVITEIT

Benedict Broere

"Als we het eigen karakter van Europa willen begrijpen, dan valt allereerst op dat Europa in ieder geval van de 15e tot het midden van de 20e eeuw het creatieve middelpunt van de wereld is geweest. Een oorzaak daarvan is de geografische verdeeldheid, die het aanpassingsvermogen en de vindingrijkheid van de mens geprikkeld heeft. Maar het is ook van belang, dat in het christelijke Europa noch de pausen noch de wereldlijke heersers definitief de overhand hebben gekregen."

*J.B. Duroselle*¹⁰

"Het feit dat het Westen op technologisch gebied de toon aangeeft, is onaanvechtbaar. Het antwoord waarnaar we zouden moeten zoeken, allemaal, is waarom, want het *waarom* kan ons mogelijk helpen het heden te begrijpen en ons voor te bereiden op de toekomst."

*David S. Landes*¹¹

In de voorgaande reeks artikelen *De evolutie van de menselijke psyche* heb ik getracht een overzicht te geven van de factoren die een rol spelen in de ontwikkeling van het menselijk bewustzijn vanaf ongeveer de laatste ijstijd, ruim tien-duizend jaar geleden. Die factoren blijken heel fundamenteel te zijn, zoals ze betrekking hebben op de omstandigheden waarin mensen leven, daarin hun manieren van samenleven organiseren, en zich een idee vormen van het bestaan waar ze deel van zijn.

Verbazingwekkend in deze ontwikkeling is de opkomst van de menselijke creativiteit. Mensen gaan samenleven in steeds complexere culturen en ontwikkelen een steeds groter vernuft in de omgang met niet slechts praktische problemen, maar ook met vragen van wereldbeschouwelijke aard. De ontwikkeling van de menselijke psyche komt hierin naar voren als een grillig verlopend synergetisch proces, dat in belangrijke mate bepaald wordt door klimaat en geologie, en dat bestaat in het zich vormen van een heel diverse reeks van samenlevingen. Al deze samenlevingen of culturen ontwikkelen verschillende mentaliteiten en daarmee samenhangende normen en waarden en interpretaties van de werkelijkheid.

Grote lijn in deze ontwikkeling is die welke vertrekt van in eerste instantie een *synthese-dominant* animistisch bewustzijn, zoals dat bekend is van de jager-verzamelaarculturen en de vroege beschavingen. Met daarna, daarnaast en in wisselwerking daarmee, de ontwikkeling van steeds krachtiger vormen van *analytisch bewustzijn*, die algemeen tot expressie komen in een toenemende individualiteit, rationaliteit en seculariteit. Waarna in hun onderlinge samenwerking beide vermogens, die van synthese en die van analyse, de basis leggen voor steeds krachtiger

---

¹⁰ J.B. Duroselle, *Europa. Geschiedenis van zijn bewoners*, Kosmos, Utrecht/Antwerpen, 1990, p. 414.

¹¹ David S. Landes, *Arm en Rijk. Waarom werd het Westen rijk? Het opzienbarende en overtuigende antwoord van een gezaghebbend historicus*, Het Spectrum, 1998, p. 540.

vormen van *creatief bewustzijn*, zoals die tot expressie komen in grote ontwikkelingen in religie, kunst, filosofie, wetenschap en techniek.

Deze lijn van ontwikkeling is bespeurbaar in de opkomst van alle grote cultuurcentra, maar is toch het meest markant aanwezig in de wordingsgeschiedenis die begint in het Midden-Oosten en dan via de Mediterrane regio verder gaat naar Noordwest-Europa. Stimulerend voor de ontwikkeling van de analytische vermogens zullen hierin vooral geweest zijn: het complexer worden van de vroeghistorische samenlevingen en hun onderlinge concurrentie, de pluraliteit en vrijheid en innovatie bevorderende geografie van respectievelijk het oude Griekenland, de Nederlanden en Europa, de democratie en wetenschap bevorderende combinatie van Grieks-Romeins en joods-christelijk denken, het gebruik van het alfabet en de boekdrukkunst, de protestantse drang tot hard werken en technische innovatie, en algemeen de ontwikkeling van een steeds meer op wetenschap en techniek gebaseerde samenleving. Als contrapunt op de vele analytische wendingen is dan aan te wijzen de opkomst van nieuwe en krachtige vormen van *synthetisch bewustzijn*, zoals de Romantiek en ook het Socialisme, die een reactie vormen op het soort wereld dat gepaard gaat met toenemende analytische vermogens: een wereld van een groeiend individualisme, rationaliteit, verkillig oek, verzakelijking en het afbrokkelen van traditionele structuren. Dialectische resultante van deze bewegingen is dan de opkomst van een steeds beter functionerend samenwerken van de analytische en de synthetische vermogens in een *creatief bewustzijn*.

Kenmerkend voor vooral de wordingsgeschiedenis van de *westerse* cultuur is dus het opstarten van *een dialectische motor van creativiteit*. Tekenend hiervoor zijn de enorme ontwikkelingen in religie, filosofie, architectuur, schilderkunst, beeldhouwkunst, dichtkunst, muziek, wetenschap, techniek, industrie, samenleven enzovoort. Zeker vanaf de Renaissance gaat de Europese wereld intellectueel en artistiek steeds groter hoogten bereiken wat betreft de individuele prestaties van kunstenaars, uitvinders, wetenschappers, filosofen enzovoort. En meer algemeen is er een toename van geletterdheid en een opkomende interesse voor de vele aspecten van de cultuur.

Het is echter ook in de westerse cultuur dat het analysedominante bewustzijn zeer diepgravend en uitsplitsend gaat kijken naar hoe de wereld in elkaar zit en functioneert. Dit manifesteert zich bijvoorbeeld in een wetenschap die steeds dieper kijkt in de algehele constructie en ontwikkeling van de wereld. Het splitsen, scheiden en uiteenhalen heeft ook als effect dat het individuele bewustzijn zichzelf isoleert of afstand neemt van respectievelijk de religieuze werkelijkheid (Nietzsches 'God is dood'), de fysieke werkelijkheid (Kants 'Ding an sich') en de sociale werkelijkheid (extreem individualisme). Dit bewustzijn brengt in alle aspecten van het bestaan scheidingen, splitsingen, ontleding en reducties. Veel

meer dan ooit tevoren maakt het mensen tot atheïst en materialist. In het denken van sommigen, onder andere Richard Dawkins, verschijnt er uiteindelijk een wereld zonder zin noch doel, bewoond door mensen die niet meer zijn dan reproductiemachines van genen, en die hun zin van bestaan zoeken in alleen hun eigen levensloop.

Hoopgevend is evenwel dat dit analytisch denken ook steeds meer besef krijgt van de historische, culturele, talige, psychische en neurologische achtergronden van de diverse interpretaties van de werkelijkheid. Het opent de mogelijkheid inzicht te krijgen in de soms grote eenzijdigheid van de diverse denkvormen. Om dan daaraan voorbij een realistischer, of althans veelzijdiger en aan meer perspectieven tegemoetkomende kijk op de werkelijkheid te ontwikkelen.

Dialectiek en differentiatie

Met het toenemen van de analytische vermogens in de westerse cultuur is het niet zo dat iedereen *in gelijke mate* een analysedominante mentaliteit en expressie gaat vertonen. Niet iedereen is in gelijke mate onderzoekend, individualistisch of materialistisch. Het opschuiven naar het analytische betekent vooral een groeiende *mentale differentiatie*, een zich vergroten van de variatie in mentaliteiten (en daarmee samenhangende wereldbeelden). Waarbinnen dan een dialectiek is te onderscheiden tussen de verschillende mentale tegenpolen. Deze dialectiek bewerkstelligt, telkens als er zich een verschuiving voordoet naar het analytische - tot uiting komend in sterker vormen van individualistisch-competitief, rationeel-afstandelijk en seculier-materialistisch bewustzijn - dat er reacties of *tegenbewegingen* volgen, waarin bijvoorbeeld het dyonisch-emotionele of het communautaire en sociaal rechtvaardige of het ecologische en natuurmystieke benadrukt wordt. Waarna er, als de spanning tussen de tegengestelden ondraaglijk wordt, pogingen tot *integratie* worden ondernomen, waarin de tegengestelde mentaliteiten in een hogere eenheid verenigd worden. Een goed voorbeeld is hier het werk van Thomas van Aquino, dat algemeen gezien wordt als een vroege synthese van rede en geloof. Latere bruggenbouwers zijn bijvoorbeeld Spinoza, Descartes, Kant, Hegel, Schelling, Bergson, Whitehead en Teilhard de Chardin.

Het lijkt er dus op dat - in de stijl van Hegel - de zich ontwikkelende cultuur doortrokken is van dialectische bewegingen van these (analytische wendingen), antithese (synthetische wendingen) en synthese (het zoeken naar integratie en samenwerking). Vooral de westerse cultuur toont daarmee het beeld van een voortdurend op elkaar reageren van verschillende standpunten en mentaliteiten in een dialectisch verband. In een grillig verloop schuift het mentale zwaartepunt diverse malen op naar het analytische, wat dan synthetische tegenbewegingen oproept, met daarna vaak verrassende integraties. Zo kan men de in emoties en religieuze spanningen zwelgende Romantiek (Wagner) bijvoorbeeld zien als reactie op de zozeer de ratio benadrukkende Verlichting en Industrialisatie. Of de

uit verontwaardiging geboren socialistische arbeidersopstanden halverwege de 19e eeuw (Marx) als het antwoord op de onverschilligheid voor armoede van een kapitalistische burgerklasse. Of de swingende, spirituele en milieubewuste Jaren Zestig en Zeventig (Dylan, Lennon, Greenpeace) als een antwoord op de autoritaire en zakelijke Jaren Veertig en Vijftig, enzovoort.

In het verlengde hiervan zijn er dan pogingen te zien om de tegengestelden te verenigen in *hogere eenheden*, resulterend in denksystemen die bijvoorbeeld het intuïtieve en rationele, of het sociale en het individuele, of het religieuze en het wetenschappelijke, of combinaties hiervan, trachten te integreren in een nieuw concept van leefwijze en wereldbeeld. Neem bijvoorbeeld Kant, die een rationeel-empirische notie ('die reine Vernunft') koppelt aan een ethisch-religieuze invalshoek ('die praktische Vernunft'). Of Teilhard de Chardin, die de rationeel-empirische notie van 'evolutie' koppelt aan de mystiek-spirituele visie van een universum-omvattende ontwikkeling naar omega. Of de sociaal gecorrigeerde vrijemarkteconomie (New Deal, Roosevelt) die de kapitalistische notie koppelt aan een groter besef van sociale verantwoordelijkheid.

Bij dit alles moet opgemerkt worden dat de algehele vooruitgang ook *ernstige regressies* laat zien, in de vorm van dictaturen die hun idee van 'het goede' ten koste van alles willen verwerkelijken, maar die al doende een zich vrij ontplooiende en naar het goede zoekende creativiteit onmogelijk maken. De Franse filosoof Lyotard signaleert hierbij het gevaar dat voortkomt uit de overschatting van de eigen idee betreffende de werkelijkheid, die er in kan resulteren dat men de werkelijkheid (mensen, andersdenkenden) desnoods met geweld aan deze idee gaat aanpassen. Menige 'heilstaat' is zo een gruwel gebleken.¹²

Kennen en Zijn

Het opschuiven van de westerse cultuur naar het analytische is dus gepaard gegaan met de ontwikkeling van een grote creativiteit, maar het heeft haar relatief gezien ook een veel analytischer karakter gegeven dan de culturen elders in de wereld. Interessant is het in dit verband nog eens te kijken naar wat de filosoof Arthur Koestler hierover zegt in zijn vergelijken van de oosterse en de westerse levenshouding. Hij ziet daarin twee posities die complementair zijn en verwijst daarbij naar de Duitse oriëntalist Haas, die in verband met de oosterse levenshouding spreekt van 'filousie' tegenover de westerse 'filosofie': "(...) omdat alle historische bewijzen aantonen dat het oosten minder is geïnteresseerd in feitelijke kennis - *sofia* - van de aardse wereld, dan in *ousia* - het wezenlijke Zijn; dat het de voorkeur geeft aan intuïtie boven rede, aan symbolen boven begrippen, aan zelfbesef door de vernietiging van het ego boven zelfbesef door de ontplooiing van individualiteit."¹³

---

¹² Machiel Keestra (red.), *Tien westerse filosofen*, Nieuwezijds, Amsterdam, 2001, p. 209 e.v.

¹³ Arthur Koestler, *De lotus en de robot*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1974, p. 312.

Koestler associeert beide levenshoudingen met het *yin en yang* uit de taoïstische filosofie en wijst er dan met nadruk op dat soortgelijke houdingen in een vruchtbare wisselwerking een grote rol hebben gespeeld in de wording van juist de Europese cultuur. Hij schrijft: "In ieder hoofdstuk van de Europese geschiedenis komen we deze creatieve polariteit op verschillende niveaus tegen - de Dionysische en de Apollinische principes; het materialisme van de Ionische filosofen en het mysticisme van de Eleaten; Plato, Plotinus en Augustinus die de wereld van de zinnen ontkennen, Aristoteles, Albert en Aquino die ervoor pleiten - Schopenhauers Indiase pessimisme tegenover Nietzsches arrogante supermens; Jungs typologische psychologie tegenover Adlers psychologie van het machtsstreven - door de eeuwen heen is de vruchtbare tegenstelling van yin en yang onder verschillende aspecten geherformuleerd."¹⁴

Vermeldenswaard is hierbij dat het middeleeuwse kloosterwezen, zoals dat in Europa is geïnitieerd door Benedictus van Nursia, een gelijksoortige 'creatieve polariteit' hanteerde, ofwel 'een pact tussen ascetisme en gezond verstand'.¹⁵ Het combineerde een op God gerichte mystiek met een neiging tot geleerdheid en vormde aldus de brug van de antieke wereld naar het moderne Europa. De historicus Daniel Boorstin: "Benedictus had zodoende twee ongelijksoortige ontwikkelingen gevoed - de naar binnen en naar boven reikende en de liefde voor eruditie en het boek. In de bibliotheken van de benedictijnen werden de literaire schatten van de oudheid en het christendom gedurende de hele periode van de Middeleeuwen bewaard, en Benedictus werd de patroonheilige van het handschrift."¹⁶

De omgang met deze polen stimuleert het zoeken naar een integratie ervan, of vergroot in ieder geval het besef ze beide serieus te nemen. Zo benadrukt bijvoorbeeld de filosoof Bergson, dat kennis naast wetenschap ook nog een andere oorsprong heeft. In de woorden van historicus Daniel Boorstin: "De twee bronnen zijn intelligentie, tot uiting komend in de wetenschappen en de statische, ruimtelijke visie op de ervaring, en intuïtie, die tot uiting komt in duur, doorleefde tijd, vrijheid en creativiteit, in de werken van dichters, beeldend kunstenaars en mystici. Het leven kan alleen gekend worden door 'een bad te nemen in de volle stroom van de ervaringen'."¹⁷

Bergson toont hier een houding die in het analysedominante denkklimaat van de 20e eeuw met zijn benadrukken van rationaliteit en materiegerichtheid geen grote bijval krijgt. Hij vertolkt echter een opvatting die diepe wortels heeft in de

---

¹⁴ *De lotus en de robot*, p. 313.

¹⁵ Daniel Boorstin, *De zoekende mens. Grote denkers uit de westerse geschiedenis*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 1998, p. 125.

¹⁶ *De zoekende mens*, p. 127.

¹⁷ *De zoekende mens*, p. 376.

westerse cultuur en die praktisch haar essentie uitmaakt. Nogmaals de historicus Daniel Boorstin: "Deze twee manieren van zoeken - de ene uitgaand van een hogere autoriteit [Plato] en de andere van de ratio in de mens zelf [Aristoteles] - werden door de christenen bijeengebracht in een nieuwe harmonie tussen de stemmen van de Hebreeuwse profeten en die van de Griekse filosofen."¹⁸

De centrale vraag

Het ziet ernaar uit dat de tegenwoordig zo creatieve en welvarende westerse cultuur in vergelijking met andere culturen de meeste ervaring heeft met de dialectische samenwerking van analytische en synthetische vermogens. Betekent dit nu - en dit is de afgelopen decennia een *taboevraag* geworden in juist (en alleen) de westerse cultuur - dat die westerse cultuur *beter* is dan de andere culturen? Of althans, is het misschien zo dat die westerse cultuur *aspecten* bevat die *béter* zijn dan gelijksoortige aspecten van andere culturen? Daarbij, *kan* je deze vragen wel beantwoorden? Want - en dit is ook weer een recente en zeer westerse (post-moderne) notie - is het wel *mogelijk* onderscheid te maken in cultureel *betere* en *mindere* aspecten als je idee van beter en minder in hoge mate afhankelijk is van de eigen *subjectiviteit*, zoals die bepaald wordt door een historisch-culturele *context*?

Deze vragen en hun tegenwerpingen hebben velen ertoe gebracht een relativisme aan te hangen, waarin culturen als principieel gelijkwaardig worden gezien. De daarmee samenhangende neiging tot het vermijden van onderzoek naar dieper liggende oorzaken van bijvoorbeeld armoede, criminaliteit, onwetendheid en dictatuur zal uiteraard niet bijdragen aan het verminderen van deze wereldwijd zo schrijnende problemen. Een andere belangrijke vraag lijkt mij daarom:

Is nu de dialectiek van AOS, die in de westerse cultuur het sterkst ontwikkeld is, gegeven de prestaties in wetenschap, kunst en techniek en gegeven de opbouw van een moderne en welvarende samenleving, is nu deze dialectiek ook in andere culturen meer tot ontwikkeling te brengen, deze dialectiek die bestaat in het creatief samenwerken van analytische processen met synthetische processen in de verwerking van een kwalitatief steeds betere cultuur?

Bij deze vraag zou men kunnen denken dat het misschien de bedoeling is dat de hele wereld typisch 'westers' moet worden, wat geenszins het geval is. Ook zou men kunnen denken dat de huidige westerse wereld een absoluut ideaal vertegenwoordigt, dat deze cultuur 'af' is en geen verdere verbetering behoeft, wat eveneens zeker niet het geval is.

De belangrijkste vraag is eigenlijk: *In hoeverre is het mogelijk de dialectiek van AOS zodanig te sturen dat de mens met zijn creatieve werken aan de grotere kwaliteit van cultuur in harmonie komt met het algemene streven van de werke-*

---

¹⁸ *De zoekende mens*, p. 103, toevoegingen tussen haken: B.B.

lijkheid naar een steeds grotere kwaliteit van expressie, van omega, richting het uiteindelijke omega?

In de navolgende artikelen zal deze vraag verder verkend worden, waarna in een afsluitend artikel geprobeerd zal worden tot een conclusie te komen. Ondertussen zal voor enige nadere verheldering gebruik gemaakt worden van de eerder geïntroduceerde figuur Quaestio, die mij - nieuwsgierig als altijd - lastige vragen stelt.

Quaestio; cultuurrelativisme

Q: Die vraag of de westerse cultuur de beste cultuur is, is een vraag die in sommige kringen liever niet gehoord wordt, want het doet teveel denken aan vroegere vormen van superioriteitswaan en de misdaden die daaruit gepleegd zijn. Bovendien kan het bekritisieren van andere culturen kwetsend zijn voor mensen die deel uitmaken van die culturen. Je hoort hierbij vaak zeggen dat alle culturen gelijkwaardig zijn.

B: Ik denk dat dit opmerkingen zijn die ten eerste gezien moeten worden in hun mentaal-culturele context. Mensen die bijvoorbeeld deel zijn van synthese-dominante culturen, zoals Turkije en Japan, zullen zich vanuit sterk collectivistische en nationalistische gevoelens ten eerste identificeren met hun eigen cultuur en minder in staat zijn om, zoals in de meeste westerse culturen, op een abstracte en kritische wijze over hun cultuur te reflecteren. De opvatting daarentegen die - zoals het cultuurrelativisme - stelt, dat alle culturen *gelijkwaardig* zijn, en die je juist in de westerse culturen vindt, lijkt mij samen te hangen met een niet minder groot onvermogen tot afstand nemen en zelfreflectie. Met als risico dat zij wetenschappelijk monddood en ethisch blind maakt en een nihilisme veroorzaakt, dat ertoe zal leiden dat juist het kwaad dat vermeden wil worden de overhand krijgt.

Q: Hoe bedoel je?

B: Als culturen gelijkwaardig zijn, dan betekent dat, dat je geen onderscheid maakt in het vermogen van culturen om kwaliteit te genereren in kunst, wetenschap, spiritualiteit, denken enzovoort. Dit vormt dan een enorme rem op het onderzoek naar de achtergronden van culturele verschillen, de achtergronden van de verschillen in rijk en arm, democratie en dictatuur, keuze en gebondenheid enzovoort. Zodat in toenemende mate het *geweld* de dienst gaat uitmaken, zoals het dit trouwens altijd al in grote mate gedaan geeft.

Q: Met als uiterste consequentie de heerschappij van criminelen?

B: Dat ja, maar in een dergelijke situatie is er ook het gevaar dat allerlei extreme ideeën een kans krijgen in sekten, fundamentalismen, radicale actiegroepen en dergelijke. En neemt dat grote vormen aan, dan kan dit tot vreselijke dictaturen of vormen van terreur leiden, die dermate ingrijpend zijn dat zij de welvaart in de wereld drastisch verminderen en een wereldomvattende politiestaat oproepen. Als niet wijsheid de wereld regeert, dan is er altijd de macht in al zijn vormen van brutotheid, wreedheid en redeloosheid. Belangrijk is dus de vraag naar cultuur en

haar kwaliteit in expressie: Wat is kwaliteit in cultuur? Wat is de achtergrond ervan? Wat moeten we nastreven?

Q: Cultuurrelativisme is dus iets westers?

B: Niet per se. Het heeft te maken met sterk toegenomen analytische vermogens en de emancipatieprocessen die daaruit voortvloeien. Ik denk dat het cultuurrelativisme het uiteindelijk gevolg is van het toenemen van de analytische vermogens in de na-middeleeuwse Europese samenlevingen. Dit vertaalde zich namelijk in onder andere een toenemend *zelfbesef* bij individuen, en ook een toenemende *mondigheid*, wat erop neerkomt dat mensen meer de beschikking wilden hebben over hun eigen leven en dat zij zich aan hun ondergeschikte positie begonnen te storen. Dit resulteert dan in de emancipatie van eerst de burgerman, later de arbeider, vervolgens de vrouw, met ergens in de jaren zestig-zeventig van de vorige eeuw de emancipatie van jongeren en nog wat later de *coming out* van homo's en lesbiennes. In het verlengde van deze emancipatiebewegingen ontwikkelde zich echter ook een tolerantie voor de *andersdenkende*, de andere religie en de andere cultuur. En met betrekking tot de verschillende migrantengroepen heeft dit ons uiteindelijk gebracht tot het hanteren van het motto 'integreren met behoud van eigen cultuur' en het ideaal van de 'multiculturele samenleving'.

De grotere analytische vermogens brachten dus emancipatie vanuit een sterker zelfbesef, wat uiteindelijk leidde tot het toekennen van een grote waarde aan het individu met z'n specifieke eigenheden gekoppeld aan bijvoorbeeld religie, sekse en cultuur (denk aan de 'Rechten van de mens'). Het zal echter duidelijk zijn dat het respect voor andere culturen grenzen kent, dat bijvoorbeeld de cultuur van Hitler-Duitsland eerder onze afkeuring verdient dan ons respect. En dat hetzelfde te zeggen valt van de culturen van bijvoorbeeld China onder Mao, Oeganda tijdens Idi-Amin, Italië onder Mussolini, Haïti onder Baby-Doc, Afghanistan onder de Taliban enzovoort. In al deze culturen zie je dat de macht een destructieve uitwerking heeft op de levens van mensen en hun ontplooiing in economische, intellectuele, artistieke en zeker ook spirituele zin. Genoemde namen en landen zijn daarmee extremen in een spectrum van culturen die in mindere mate gelijksoortige karaktertrekken vertonen, met aan het andere eind culturen waarin deze karaktertrekken minimaal of zelfs praktisch afwezig zijn.

Q: Eigenlijk komt het erop neer dat een in het Westen historisch gegroeide vorm van beleefdheid en respect voor andersdenkenden, de andere cultuur...

B: De andere cultuur in eerste instantie veel krediet geeft, veel geduld en vertrouwen, inderdaad. En op zich lijkt mij dit een wenselijke vorm van beschaving. Maar het moet niet in naïviteit omslaan met als gevolg, dat men vanuit een verkeerd begrepen vorm van tolerantie aspecten van migrantenculturen gedooft die sterk afwijken van wat men in een moderne samenleving normaal vindt: democratie, gelijkwaardigheid van man en vrouw, vrijheid van meningsuiting, een belangrijke oriëntatie op wetenschappelijk onderzoek, vrije kunstbeoefening, mensenrechten enzovoort.

Q: Wat voor tolerantie zie jij dan als wenselijk?

B: Een tolerantie die voortdurend het evenwicht zoekt tussen wat mensen individueel wensen en wat zij kwalitatief voor hun samenleving noodzakelijk achten. Om een voorbeeld te geven: iemand kan het wenselijk vinden om al fietsend het rode stoplicht te negeren. Het stoppen voor het rode licht is echter noodzakelijk voor de verkeersveiligheid en een efficiënte doorstroming van het verkeer. Als mensen dit verbod negeren, dan is de kans op ongelukken veel groter, verloopt de doorstroming van het verkeer veel trager en zal vanwege de toenemende aantallen gewonden, doden en files de kwaliteit van de samenleving afnemen. Conclusie: naarmate er meer verkeer is, zal het meer noodzakelijk zijn het algemeen geldende stopverbod niet te negeren en de individuele wens van doorrijden te laten varen.

Als we dit nu toespitsen op de kwestie van de multiculturele samenleving, dan zou je kunnen zeggen dat er steeds gekeken moet worden naar wat de diverse samenkomende culturen aan elementen inbrengen die bijdragen aan een in die situatie hoogst mogelijke kwaliteit van samenleven. Vanwege de grote complexiteit van culturen is het echter minder eenvoudig dan bij het voorbeeld van het stoplicht om aan te geven wat die elementen precies zijn. De algemene toestand in de wereld - die de werkelijke multiculturele samenleving is, en die gekenmerkt wordt door een dreigende overbevolking, een 'botsing der beschavingen', en een toenemend natuurverval en grondstoffentekort - maakt het evenwel steeds meer noodzakelijk dat mensen inzicht krijgen in de achtergronden van culturen om dan van daaruit aan te sturen op processen van verbetering. In het volgende artikel wil ik proberen door het onderling vergelijken van culturen deze achtergrond beter in beeld te krijgen. Wat schuilt er achter armoede, corruptie en tirannie? Hoe is dit om te buigen naar welvaart en democratie?

De psyche en haar gezondheid-1

Hans Richter

Sigmund Freud¹⁹ heeft een begin gemaakt met de analyse van ons denken en ons gedrag en staat bekend als de vader van de psychoanalyse. Geen enkele wetenschapper heeft ons begrip voor het menselijk gedrag zo ingrijpend veranderd als Freud. Het onderzoek van Freud is al enkele tientallen jaren oud en door diverse onderzoekers uitgebreid. Met behulp van zijn theorie kunnen wij succes en risico van de westerse cultuur verklaren en een reformatie van de samenleving inleiden.

1. De psyche

In de 16e en 17e eeuw kenden de wetenschappers slechts één menselijke ziel, die onsterfelijk en onveranderlijk was. De gevoelens en de verlangens, die in onze ogen tot de psyche behoren, werden destijds als lichamelijke reacties beschouwd. Het karakter was afhankelijk van lichaamssappen en als het evenwicht der sappen verloren ging, werd men ziek. In de 18e eeuw werden de gevoelens van het lichaam naar de ziel overgeheveld en de ziel nam daardoor beduidend menselijker vormen aan. In de 19e eeuw voegde men aan de ziel nog twee andere elementen toe: het intellect en het karakter. Rond 1900 heerste de mening, dat de gezonde mens van goede wil zijn gevoelens onder controle had. Als mensen een verslaving of een obsessie hadden, betekende dat gewoon, dat ze niet beter wilden, en deze verschijnselen werden als misdaden bestraft. Dit oordeel werd door Freud radicaal omgedraaid. Freud voegde aan het model van de menselijke ziel een nieuw element toe: het onderbewustzijn. Sinds die tijd is de mens niet meer de heer en meester in zijn ziel. Er is een medebewoner ingetrokken, die hij zelden of nooit ziet, maar die hem wel beïnvloedt in zijn beslissingen. In geval van nood kan iedereen deze onderbewuste bewoner voor zijn wandaden verantwoordelijk maken.

Het model van onze psyche volgens Freud

Freud onderscheidt drie instanties, die ons gedrag sturen: het Es²⁰, het Ego en het Boven-Ik. Het Es vormt het biologische element, het Ego omvat het psychologische element en het Boven-Ik de sociale component van de persoon. Het Ego representeert ons bewustzijn, het Es en het Boven-Ik ervaren wij onderbewust. Het Es is het oudste element van onze psyche en is vanaf onze geboorte actief aanwezig. Het Es kent geen logische samenhang: verboden of geboden hebben voor het Es geen betekenis. Het Es kent daarnaast geen goed of slecht en geen moraal. Het is onberekenbaar, chaotisch en stuurloos. Het Es streeft naar bevrediging van lusten en de daarop volgende ontspanning.

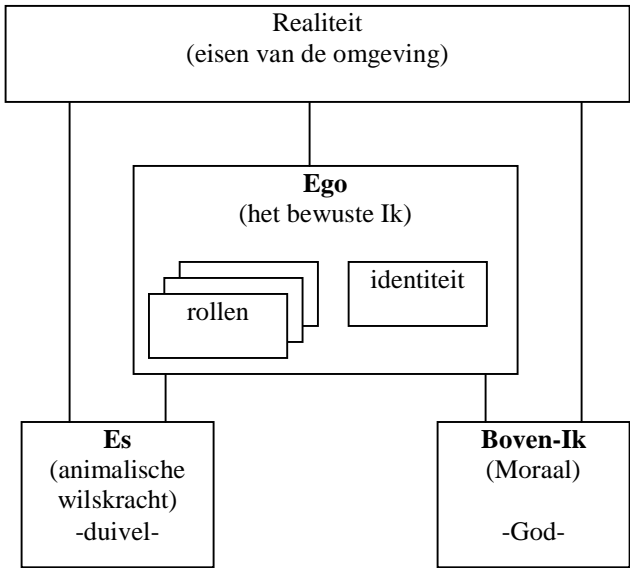
¹⁹ Sigmund Freud (1856-1939)

²⁰ 'Es' is het Duitse woord voor 'Het', 'Ego' is het Latijnse woord voor 'Ik', het 'Boven-Ik' wordt door Freud 'Über-Ich' genoemd.

Een opgroeiend kind mag niet in de Es-fase blijven steken. Daarvoor is het Ego verantwoordelijk. Het Ego moet de eisen van het Es onderdrukken, als deze in conflict raken met de randvoorwaarden van de omgeving. Het Ego vormt zich vanzelf door ervaring en neemt in de gezonde kleuter de leiding van het Es op zich. Het Ego kent drie meesters: het Es, het Boven-Ik en de omgeving.

Het Boven-Ik is het controlerende orgaan, de politie van onze psyche, en deze instantie oriënteert zich naar de traditionele ethische norm, moraal, waarden en voorbeelden, die ons door ouders, overheid, priesters en leraren worden voorgeleefd. Het Boven-Ik onderscheidt goed en slecht. Daarbij representeert het niet de werkelijkheid, maar een ideaal, dat hoger staat dan de realiteit. Het Boven-Ik kent twee elementen: het geweten (het herkennen van abnormaal gedrag) en het Ik-Ideaal (het ideale gedrag, waarnaar wij behoren te leven). In een gezonde psychische structuur hebben alle drie instanties geleerd, elkaars eisen te respecteren en samen te werken. Als dat niet het geval is, ontstaat een psychische afwijking.

Een van de volgelingen van Freud, Erik Erikson, onderscheidt in het volwassen Ego de identiteit en de rollen van een persoon. In de rollen die wij spelen, hebben wij aan de eisen van onze omgeving met succes leren voldoen: wij zijn goede ouders, echtgenoten, vrienden, handwerkslieden, consumenten of zakenlui geworden. De identiteit is de stijl waarmee wij al deze rollen spelen zonder onze geloofwaardigheid te verliezen. De studie van de rollen behoort tot het vakgebied van de sociologen, het onderzoek van de identiteit tot de psychologie.

Alle elementen in het bovenstaande model van de psyche staan met elkaar in verbinding. Zonder veel problemen kunnen wij in het Es de duivelse macht herkennen, waarmee de Middeleeuwse mens de animale wilskracht heeft verklaard, en in het Boven-Ik de stem van God, die het Ego terechtwijst. Het model verklaart dus ook, waarom wij een religie en God nodig hebben om onze psyche te stabiliseren.

De menselijke psyche is zelfs in extreme situaties, zoals ziekte, hongersnood, natuurrampen en oorlogen een ongelofelijk stabiele constructie en als schepping een waar wonder. Dit wonder wordt pas goed duidelijk, als wij als een ingenieur de psyche op haar zwakke punten gaan onderzoeken om de werking ervan te bestuderen.

Het Es

Als eerste zwakke punt vermoeden wij het Es, dat als beerput van onze duivelse, animale krachten bekend staat. Het Es is echter niet alleen het dier, maar ook het kind in de mens. Het kinderlijke element van het Es is onder meer herkenbaar in het plezier waarmee wij aan spelletjes deelnemen, in romantisch gezwijmel, in het bouwen van luchtkastelen. Het animale Es gebruiken wij nog steeds, als wij aan minimale bewegingen binnen seconden herkennen, of wij voor een onbekende partner sympathie of antipathie voelen.

In de theorie van Freud wordt het Es als vergaarbak van verdrongen gevoelens beschreven. De psychotherapeut Erich Fromm wijst er terecht op, dat wij niet alleen slechte, maar ook goede karaktereigenschappen verdringen. Hij beschrijft het voorbeeld van een winkelier, die een jonge vrouw als klant ontvangt. De vrouw wil graag een mooie jurk kopen, die haar fantastisch staat, maar zij heeft niet genoeg geld. De winkelier is eigenlijk bereid haar de jurk onder de inkoopsprijs te verkopen. Hij kan het zich permitteren en de goede daad zal hem een goed gevoel geven, maar hij doet het niet, omdat iedereen hem dan voor gek zal verklaren. Zijn reputatie als zakenman staat op het spel, en het Ego besluit, de goede daad te verhinderen.

Een directe aanval op het Es door verleiding kunnen wij ons goed voorstellen. Seksuele symbolen, snoepgoed en een universeel lokmiddel zoals geld vormen voor het Es inderdaad een grote bedreiging. Het Es wordt echter tegen deze klassieke gevaren goed beschermd door het Ego, omdat wij als samenleving in het omgaan met lokmiddelen inmiddels een grote ervaring hebben opgebouwd. Aanvallen op het Es vinden tegenwoordig plaats door de verleiding te intensiveren. Het aantal en de intensiteit van de seksuele attracties in de TV-reclame en op internet neemt bijvoorbeeld nog steeds sterk toe.

Het Ego

Het Ego zelf wordt voornamelijk door het Boven-Ik beschermd. Het Ego is eigenlijk een beoordelingsinstantie, die voor zijn beslissing de omgeving, het Es en het Boven-Ik raadpleegt. Dit is een denkproces, dat vaak langer duurt dan wij

vermoeden, en hier ligt een zwak punt van deze instantie. De mogelijkheid tot het nemen van goed doordachte besluiten wordt vooral door stress doorkruist. Een typische aanval op het Ego wordt door het onder druk zetten van het slachtoffer ingeleid. Een goede verkoopstrategie werkt met tijdgebrek en een afleidings-tactiek, zodat de klant de indruk krijgt, dat het gunstige aanbod slechts enkele seconden geldt en er al andere klanten in de rij staan. Het Ego is nu niet in staat de beoordeling goed af te ronden en beslist op goed geluk. Dat is vaak een fatale beslissing, die bij het kopen van een huis of het doen van grote investeringen een familie in het ongeluk kan storten. Als verkoper kan men er echter goed geld mee verdienen. Omdat wij de fout meestal al na korte tijd ontdekken, is de aanval op het Ego niet zo geschikt voor een misleiding op lange termijn. Voor sommige contracten is daarom in het wetboek een herroepingsfase van een week voorgeschreven. In deze fase kan het Ego nog een fout herstellen.

Het Boven-Ik

Het zwakste punt van de menselijke psyche is ongetwijfeld het Boven-Ik. Ook het Boven-Ik wordt reeds in de oudheid aangevallen. De Bijbel beschrijft, hoe het joodse volk na korte afwezigheid van de ware leider afgoden naast Jahweh vereert. Het opnemen van ideale beelden in het Boven-Ik vereist een denkproces, dat door het Ego wordt doorgevoerd. Een pasgeboren kind is tot deze opname nog niet in staat. Een kleuter en jonge kinderen nemen blindelings de idealen van de ouders, leraren en autoriteiten over. Adolescenten oriënteren zich aan idolen, vrienden en reclame. Voor volwassenen vormen ervaring, inzicht en het wetboek de belangrijkste bron voor het Boven-Ik. Tussen deze leeftijdsgroepen vindt een glijdende overgang plaats en de leeftijdsgrenzen zijn flexibel.

Alhoewel Freud het Boven-Ik in het onderbewustzijn plaatst, verloopt de opslag in het Boven-Ik toch vooral bij de ouderen via het Ego. Het Ego vergelijkt het nieuwe ideaal met alle, reeds voorhanden denkbeelden en met de eisen, die de omgeving stelt. In deze fase is echter het Boven-Ik in een zwakke positie. Een aanval op het Boven-Ik is vooral interessant voor een binding op lange termijn. Daartoe wordt een Trojaans paard binnengehaald in de vesting van de psyche. Bekend is de werkwijze van sekten, die nieuwe leden door hersenspoeling aan zich weten te binden, maar uiteindelijk alleen op de financiële middelen van het slachtoffer uit zijn. De sekten zijn momenteel de religieuze organisaties met de grootste groei.

Er is echter een subtielere methode, om het Boven-Ik te misleiden. Het Boven-Ik van de meeste, onervaren mensen reageert ongefilterd op de voorschriften, die van autoriteiten uitgaan, waarbij het ene volk overigens gevoeliger is dan het andere. Door het inbouwen van autoritaire elementen in de reclame kan de zakenwereld de omzet verhogen. Bekend is het effect van de witte jas bij geneesmiddelen, tandpasta en shampoo ("in de kliniek getest").

In de ideeën, die de mens in het Boven-Ik verzamelt, herkennen wij de afbeeldingen van de idealen, de ideeën van Plato, die volgens sommige filosofen (waaronder Plato zelf) aangeboren, en volgens anderen (de empiristen, bijv. Locke, Berkeley, Hume) niet aangeboren zijn. De empiristen nemen aan, dat wij deze via de zintuigen opnemen. Omdat echter het Boven-Ik tot het onderbewustzijn behoort, is deze oorsprong nog onbewezen.

2. De psychose

Van alle ziekten, die de menselijke psyche kunnen treffen, zijn de ziekten die in de medische annalen worden vermeld statistisch gezien irrelevant. Zelfs indien wij accepteren, dat het grootste gedeelte van de ziekenhuisbedden psychisch zieke mensen herbergen, zijn deze vormen van ziekte onbetekenend ten opzichte van de ziekten, die wij als sociaal acceptabele norm beschouwen en die in dit hoofdstuk worden beschreven.

Het liberalisme

Onze samenleving wordt in deze eeuw gedomineerd door het westerse liberalisme. Het liberalisme is een stroming, die in de 17e eeuw in Engeland is begonnen. De geestelijke ouders zijn John Locke²¹, Adam Smith en John Stuart Mill, die in Engels sprekende landen als heiligen worden vereerd. Engeland en de VS hebben het liberalisme en het daarin voorgeschreven egoïsme tot staatsreligie verheven. Het liberalisme kent als hoogste ideaal de vrijheid van het individu. Daaruit leiden wij de mensenrechten, de moderne, democratische staatsvorm met de scheiding van de macht²² en het individuele eigendom als symbool voor de eigen onafhankelijkheid binnen de staat af. Inderdaad is deze persoonlijke vrijheid een gigantisch, positief resultaat.

In het liberalisme berust de economie echter ook op het idee, dat de vrije ontplooiing van het zakelijke egoïsme een weldaad voor de gemeenschap is. Bij nader inzien is de vrije ontplooiing van het zakelijke egoïsme echter gewoon een extreem dure hebzucht en volgens passages in de Bijbel een uiting van zondig gedrag. Liberalen opperen echter, dat het tovermiddel van de vrije markt deze hebzucht positief kan omvormen tot een bijdrage aan een harmonische samenleving met een optimale productiviteit. In Engeland staat deze theorie bekend als de paradox *private vices and public benefits*²³. Volgens de vaklieden werkt het tovermiddel alleen goed, als het vrije spel van de marktkrachten niet wordt verstoord door ingrepen van de overheid.

Onder een markt verstaan wij normaal gesproken een verzamelplaats, waar klanten naar toe gaan als zij iets nodig hebben en waar aanbieders hun koopwaar

---

²¹ John Locke (1632 - 1702), Adam Smith (1723 - 1790), John Stuart Mill (1806 - 1873)

²² de macht wordt opgedeeld in de wetgeving, de justitie en de regering.

²³ Wat individueel gezien een ondeugd is, kan voor de gemeenschap een weldaad zijn (*red.*).

aanbieden. Na een korte tijd van liberalisme was deze marktform echter niet meer voldoende; er moest een markt worden ingevoerd voor waren die niemand nodig had en voor kopers, die eigenlijk niets wilden kopen. Aan deze eis voldoet men met reclame, die via de media op het onderbewustzijn (het Es en het Boven-Ik) van de burgers inspeelt.

De reclame is het fundament geworden van het liberalisme. Moderne reclame berust op het autoritaire gezag, dat de media vooral op de jeugdige bevolking uitoefenen. Uit de 2e wereldoorlog herinneren we ons nog goed de invloed van het gezag van radioprogramma's en filmjournaals. Tegenwoordig wordt het gezag vertegenwoordigd door televisie, kranten en tijdschriften. Wat in de krant staat en wat op de TV wordt uitgesproken, geldt als waar. Dat geldt ook voor de reclame, zelfs in de meest doorzichtige vorm. Als de uitspraken door idolen worden geformuleerd, kan de boodschap alle kritische beoordelingen door het Ego zonder problemen passeren. Het Trojaanse paard wordt in het Boven-Ik opgenomen. Voorbeelden voor deze Trojaanse paarden zijn de cowboys die aan het kampvuur sigaretten roken en bekende autocoueurs of voetballers die mobiele telefoons of beleggingsfondsen aanprijzen. De idolen hebben in de regel absoluut geen affiniteit met de producten, die zij aanprijzen. De boodschap, die zij verbreiden, is een van buiten geleerd stuk toneel, waarvoor zij een hoge gage ontvangen. Trojaanse paarden vind je overigens niet alleen in de Engelsprekende landen. In de 2e wereldoorlog hebben gewetenloze leiders het Duitse volk tijdens het fascisme volgens een analoog principe met succes aan een hersenspoeling onderworpen. En wat te denken van het communistisch bewind in de voormalige Sovjetunie?

Het Psychically Acquired Immune Deficiency Syndrome

Het volwassen Ego vergelijkt een nieuw 'ideaal' met alle reeds voorhanden denkbeelden en wijst het af, als het een conflict met de beschikbare standaards registreert. Het defensiesysteem van het Ego is direct vergelijkbaar met het lichamelijke immuunsysteem. Het filter kan echter alleen goed werken, als er een grote verscheidenheid aan normen ter beschikking staat. Psychisch gezonde, volwassen mensen voldoen aan deze eis en kunnen zich daarom tegen de agressieve reclame verweren door erkenning en filtering van waarheid, overdrijving en bijbedoelingen. De jeugd is daarentegen bijzonder gevoelig voor Trojaanse paarden, omdat zij gewoon nog niet over voldoende bruikbare normen beschikt. Indien wij nu alleen de reclame en TV-programma's als autoriteit toelaten en alle andere autoriteiten uitschakelen, genereren wij na één tot twee generaties een bevolking met een nieuwe verzameling 'normen'. Deze bevolking heeft de hersenspoeling van de nieuwe autoriteiten ondergaan en is op deze wijze uitstekend manipuleerbaar. Dit effect kan al bij een groot deel van de Amerikaanse bevolking worden waargenomen. Door levenslange blootstelling aan de reclame van het liberalisme wordt het immuunsysteem van de jeugd uitgeschakeld.

Typische voorbeelden van Trojaanse paarden (reclamenormen) zijn:

- Met aandelen is een veel hoger rendement bereikbaar
- Met consumptie op krediet en het maken van schulden ondersteunen wij de economie
- De consumptie van (bepaalde) genotmiddelen verleent de gebruiker een sympathiek imago

De reclamenormen verdringen de waarden, die anders, bij een natuurlijk proces, de mens op volwassen leeftijd zouden bereiken en het kenmerk zijn van zijn psychische rijpheid. De moderne mens wordt door permanente toevoer van reclameboodschappen in een jeugdige fase gefixeerd. Het Boven-Ik blijft tot op hoge leeftijd met de idealen van de onvolwassen mens gevuld. Het merendeel van de adolescenten wordt daardoor kunstmatig in een onrijpe toestand gefixeerd. Het is een ziekte, die we gevoeglijk een psychische vorm van AIDS kunnen noemen, waarvan de medische term *Acquired Immune Deficiency Syndrome* een nauwkeurige omschrijving is van hetgeen er met het Boven-Ik in de menselijke psyche gebeurt. Om deze ziekte echter te onderscheiden van het lichamelijke AIDS stel ik de term PAIDS voor: *Psychically Acquired Immune Deficiency Syndrome*.

Het infecteren van een samenleving via reclame verloopt in drie fasen. In de eerste fase wordt *de jeugd* geïnfecteerd door de nieuwe denkbeelden. De uitwerking daarvan is echter nog gering vanwege de aanwezige invloed van psychisch gezonde ouders en leraren. De tweede fase wordt *ca. 25 jaar later* bereikt, als reeds geïnfecteerde ouders en leraren een nieuwe generatie kinderen opvoedt. In deze fase zijn slechts de bejaarden nog vrij van ziekteverschijnselen. In de derde fase (*50 jaar na het begin van de infectie*) zijn alle generaties geïnfecteerd en wordt de ziekte stationair. Naar schatting bevinden zich de VS in fase 3 en West-Europa in fase 2. In de eindfase is de samenleving volledig gefixeerd op het liberalisme en het daarbij behorende egoïsme en hedonisme.

Een gedeelte van de overdracht van ideeën in het Boven-Ik vindt plaats via het onderbewustzijn en een ander gedeelte via het bewustzijn. Het is duidelijk, dat kinderen voor de jaren des ondersheids ideeën onderbewust opnemen en psychisch volwassenen tenminste in staat zijn tot een bewuste overname. Daartussen ligt midden in de adolescentie een overnamefase, waarin de jeugd tenminste gedeeltelijk ontvankelijk is voor onderbewuste beïnvloeding van het Boven-Ik. Wie deze zwakte kent en zijn voordeel met die kennis wil doen, moet zich afvragen of zijn gedrag ethisch verantwoord is. In de regel zijn deze mensen echter zelf al het slachtoffer van het virus, dat zij verbreiden. Zij zijn in dat geval eigenlijk al niet meer toerekeningsvatbaar en dus niet meer verantwoordelijk voor hun daden.

(wordt vervolgd)

4.6 Goethe (1749-1832)

Bijna alle auteurs, waarnaar ik tot dusverre verwees zijn bekend met de evolutie-theorie van Darwin, die gepubliceerd werd in 1859. Goethes bijdrage aan de biologie - aan de plant- en dierkunde - is van vroeger datum. Hem stond al een beschrijving en theorie van planten en dieren, van 'de mossen tot en met de mens' voor ogen. Die zou ongetwijfeld geheel anders getoonzet zijn geweest. Jammer genoeg, is hij er echter niet in geslaagd zijn gedachten op dit gebied in zijn overigens zo rijke en creatieve leven uit te werken. Dat ik hem hier dan toch ter sprake breng komt, omdat zijn hele wijze van denken fundamenteel anders is dan die van Darwin. Waar Kant nog koos voor het discursieve van het verstand, dat zintuiglijke waarnemingen in begrippen tot uitdrukking brengt, kiest Goethe voor het intuïtieve bewustzijn, dat ideeën die het geheel betreffen, vorm geeft (27*, blz. 360). Darwin is als materialistisch denker die de evolutie met een natuurlijk zintuiglijk mechanisme verklaren wil, typisch discursief. Goethe zoekt naar de grote ideeën, die in zijn opvatting de grondslag zijn van de planten- en dierenwereld. Hij geeft zich daarbij niet over aan speculaties zoals Hegel. Deze weigerde de zintuiglijke wereld te bestuderen. Nee, Goethe, benadert de wereld fenomenologisch door intensieve waarneming. Zijn *anschauende Urteilskraft* betreft alle aspecten van het object. Hij is er voortdurend op bedacht om geen theorieën te construeren, maar zich open te stellen voor intuïties, die constituerende ideeën voor de zintuiglijke verschijnselen zijn.

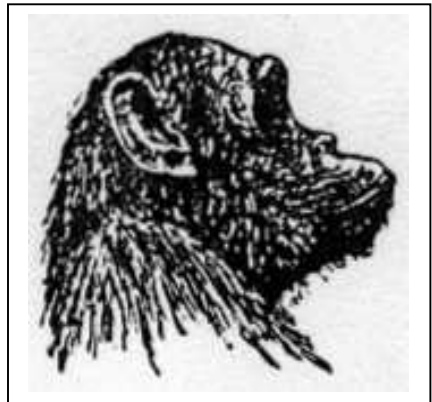
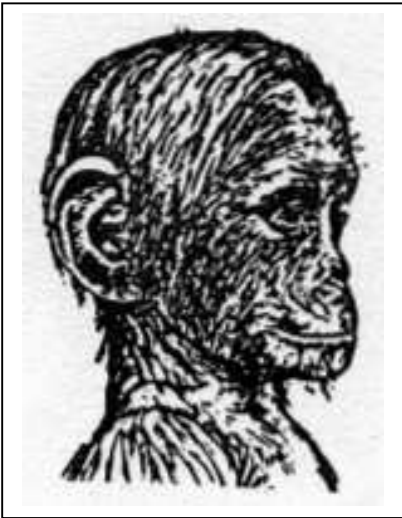
de oerplant en het oerdier

Na jarenlange studie kwam Goethe op de idee van de oerplant. Hieruit zouden alle concreet zintuiglijke planten afgeleid kunnen worden. Zo was hij, o.a. door vergelijkend anatomisch onderzoek vooral aan schedels, ook op zoek naar het oerdier. Hij zag dit als de algemene idee, waaruit alle dieren in de loop van de evolutie na elkaar zijn ontstaan en verschenen in samenhang met een zich ontwikkelend milieu. Hij is er echter niet in geslaagd meer dan een sterk vermoeden uit te spreken over het bestaan van een soortgelijke idee. Dieren ontstonden dus in de visie van Goethe zeker niet door toevallige mutaties en natuurlijke selectie als gevolg van de prikkels van het milieu en de schaarste aan voedsel. Voor hem verschijnen ze in een volgorde, die steeds gericht is op het meest volmaakte dier: de mens. De mens, die na geschapen te zijn, zelf scheppend wordt en met deze cultuur de natuurlijke wereld metamorfoseert tot zijn gehumaniseerde wereld. Er was Goethe veel aan gelegen dat uit de anatomie diende te blijken - wilden zijn uitgangspunten kloppen - dat voor alle organismen dezelfde ideële wetmatigheden gelden. Dat de menselijke schedel een andere opbouw zou hebben dan die van andere zoogdieren, zou zijn visie verstoren, en dat was de reden dat hij samen met bekende biologen op zoek ging naar het zogenaamde tussenkaaksbeentje dat de

mens niet en andere zoogdieren wèl zouden hebben volgens de toen geldende stand van de wetenschap. Zou dit inderdaad het geval zijn, dan zouden de wetmatigheden van het oerdier niet voor de mens gelden. Goethe kon tot zijn grote voldoening aantonen, dat ook in de menselijke bovenkaak een (vrijwel vergroeid) tussenkaaksbeentje te bespeuren viel. Dit als voorbeeld voor de weliswaar idealistische maar toch vruchtbare wijze van werken van Goethe. Zijn oerdier en wetmatigheden zijn geen geconstrueerde theoriën, maar vormen het wezen en het essentiële waarnaar het zintuiglijke is gevormd.

van Plato naar Hegel, Goethe en Bolk

Goethe vult Hegel aan met zijn intensieve doordenking en beeldvorming van het zintuiglijke en herstelt daarmee de historische eenzijdige interpretatie van de ideeënleer van Plato. In die (onjuiste) interpretatie van Plato, die veel filosofen nog steeds aanhangen, zou uitsluitend de idee werkelijkheid moeten worden toegekend en zou het zintuiglijke slechts van ondergeschikte betekenis zijn.

Kop van een chimpanseebaby en van een volwassen chimpansee. Door het hoge voorhoofd, de korte snuit en de duidelijk zichtbare hals vertoont de chimpanseebaby een opvallende gelijkenis met de mens.

Goethes idee van het oerdier, waaruit alle concrete dieren ontstaan zijn, c.q. kunnen worden afgeleid, vindt men terug bij de Nederlandse hoogleraar Bolk (1866-1930), bij Preusz en Bergson, zij het op minder Platoonse wijze. Bij hen en het meest uitgewerkt bij Bolk vindt men namelijk de reeds genoemde termen retardatie en foetalisatie, hetgeen inhoudt dat de mens ten opzichte van de apen in

zijn biologische ontwikkeling is teruggehouden (28*). Als foet is er nauwelijks verschil tussen hen in lichaamsbouw, en een pas geboren aap heeft nog veel weg van een mens. Maar al snel vervormt de schedel; met name verplaatst zich het *foramem magnum* (de schedelopening waar de zenuwstrengen van de wervelkolom binnentreden) ver naar achteren, groeien de kaakbeenderen sterk naar voren, verdiepen zich de oogkassen en ontstaan er beenruggen boven de ogen. Er is dus reden om te menen dat de mens niet afstamt van de apen, maar dat zij beiden een gemeenschappelijke voorvader hebben. Jos Verhulst laat in 28* zien dat dit voor tal van lichaamskenmerken geldt. Dit is in feite al lang bekend maar Preusz en Bergson trokken hier als eersten de conclusie uit, dat die gemeenschappelijke voorvader tijdens de hele evolutie van eencellig organisme tot en met de mens die wordende mensensubstantie zelf was; die plastische substantie, waaruit zich steeds allerlei diersoorten door verharding afscheidde. Pas nadat deze mensensubstantie deze dierpotenties uit zich heeft gezet, is er de psychische ruimte ontstaan voor de mens in zijn hedendaagse biologische verschijning, die verder spiritueel tot vrije morele autonomie kan uitgroeien - aldus Verhulst.

4.7 Augros en Stanciu

Robert Augros en Georg Stanciu (29*), hoogleraren in respectievelijk de filosofie en de fysica in New Hampshire, zien de evolutie in hun boek *De Nieuwe Biologie* (1987) als een manifestatie van de geest. Op alle gebieden van de wetenschap is er sprake van een geestelijke component. Zelfs op het laagste atomaire niveau is dat het geval, want volgens Heisenberg is de waarneming van de kleinste deeltjes afhankelijk van het waarnemingsinstrumentarium. De biologie en de evolutie vormen een overgangsgebied naar de menswetenschappen, waarin de geest overheerst, terwijl de filosofie uitsluitend door de geest wordt voortgebracht (blz.18). Het boek besluit met de aanname van een objectieve Geest (God) die de evolutie heeft geïnitieerd en voortdurend heeft begeleid. De grote Ontwerper en Moeder Natuur van de ultradarwinisten wordt hier dus niet als metafoor gezien maar als reëel middelpunt van het menselijke bestaan en de wereld (blz. 201).

Een ander opmerkelijk standpunt is dat er volgens de auteurs meer harmonie en samenwerking in de ecologische wereld van de levende organismen is dan concurrentie en strijd om te overleven. Aan de hand van vele concrete voorbeelden laten zij zien hoe planten en dieren onderling en op elkaar perfect zijn afgestemd en voldoen aan een geniaal *design*. Een van de voorbeelden, die zij aanvoeren is dat van de *dodo* en de *calvaria*. De dodo is 300 jaar geleden door de mens uitgeroeid, waardoor ook de calvariaboom, die alleen op het eiland Mauritius voorkomt, dreigt uit te sterven. Inderdaad zijn er nog maar een paar exemplaren, die meer dan driehonderd jaar oud zijn over. Het is namelijk zo dat de dodo de vruchten van de calvaria at en deze daardoor voorbereekte voor het ontkiemen. Zonder die voorbereiding van de keiharde dikke schil van de zaden in de krop en in het spijsverteringssysteem van de dodo, waardoor die schil afgeschaafd wordt, kunnen

die zaden namelijk nooit tot ontkieming komen. De calvaria is dus voor zijn voortbestaan afhankelijk van de dodo: een fraai voorbeeld van samenwerking in de natuur.

Gould bericht in 22* par. 27 over de geschiedenis van het onderzoek van de calvaria. Het blijkt mogelijk de zaden tot ontkiemen te brengen door deze af te schaven of door ze te laten consumeren door kalkoenen. Bovendien is het misschien waar, dat in het binnenland van het eiland in 1941 toch een aanzienlijke populatie van jonge calvarias (jonger dan 100 jaar) is gevonden, die daar dan gegroeid moeten zijn zonder tussenkomst van de dodo.

4.8 Poppelbaum

De visie op de evolutie van dr. Herman Poppelbaum is gebaseerd op het wetenschappelijk onderzoek van door Rudolf Steiner geschouwde beelden van hetgeen er zich in het verleden in de kosmos heeft afgespeeld. Kan men de inzichten van Teilhard als speculatief, intuïtief en metafysisch kenschetsen, die van Steiner berusten op reëel beleefde bovenzintuiglijke waarnemingen. Als men de gedachtegang van Teilhard serieus neemt, dan is er des te meer reden om aandacht te besteden aan die van Steiner omdat het hier waarnemingen betreft met een ervaringskarakter van minstens de sterkte van die van zintuiglijke waarnemingen. Men zou die kunnen vergelijken met de beeldenwereld van sommige dromen, maar dan van een objectief geordend karakter en niet als beeld van eigen onverwerkte innerlijke belevenissen. Zoals men dromen moet analyseren om hun betekenis te achterhalen, zo moet men de bovenzintuiglijke waarnemingen doordenken (en soms langdurig) om hun betekenis te vatten en in het geheel van het kosmische wereldbeeld te kunnen opnemen. Het resultaat van dit denkmatige onderzoek van geschouwde waarnemingen zal iedere mens aanspreken omdat de mens zelf in dit antroposofische wereldbeeld centraal staat. De mens is niet alleen doel van de evolutie - het betreft dus een teleologische evolutietheorie - maar die evolutie is vanaf zijn begin met het ontstaan van leven in de 'oersoep' op die mens (die pas aan het einde in verschijning treedt) op kwalitatieve wijze betrokken. De evolutie is dus geen mechanisch, algoritmisch, materialistisch proces à la Darwin en Dennett maar een door geestelijke metafysische krachten voortdurend begeleid proces. Dit doet wellicht nogal abstract aan, maar toch leidt dit tot zeer praktische resultaten. Zo heeft Steiner in het begin van de vorige eeuw bovenzintuiglijk waargenomen dat zowel vogels als kruipende dieren uit dinosaurussen ontstaan (23*a). Tot die conclusie zijn recent de paleontologen ook gekomen op grond van de vondst van nieuwe fossielen en met tal van argumenten. Dat met name vogels uit dino's zouden voortkomen werd tot voor kort zeer onwaarschijnlijk tot uitgesloten geacht.

Gould wijst erop in 22* dat er al in de 19de eeuw deskundigen waren, die deze mening toegedaan waren, maar door latere onderzoekingen en vondsten moest

men dit standpunt verlaten tot het naar aanleiding van de nieuwste observaties zo'n 15 jaar geleden opnieuw het officiële wetenschappelijke standpunt werd.

Veel ingrijpender dan deze bijdrage van Steiner aan de evolutieëer is echter zijn, door Poppelbaum uitgewerkte, bevinding dat de dieren in zekere zin manifestaties zouden zijn van kwalitatieve eigenschappen van de mens. De opgerichte houding van sommige dinosaurussen (met name van de *trachodon*) is het resultaat van een kosmisch tegengesteld krachtenspel, dat de wordende nog geestelijke menskiem eenzijdig beïnvloedde, hetgeen leidde tot de mensachtige opgerichte houding maar ook tot het ontstaan van vogels en kruipende dieren, beide potenties, die de menskiem in zich droegen maar die sindsdien "uit zijn genen zijn verwijderd". Dit, niet door toevallige mutaties en strijd om het bestaan waarin de mens de *fittest* blijkt te zijn, maar door geestelijk geleide vormkrachten. Het *design* door Moeder Natuur is niet de optelsom van talloze onbeduidende "idiote hersenloze mutaties" (Dennet 5*), die voor het ontstaan van een nieuwe soort zich over miljoenen jaren moet uitstrekken. Het wordt ook niet keer op keer door God uit het niets gecreëerd (zoals de radicale creationisten menen). Nee, het *design* wordt in korte tijd op revolutionaire wijze uit een voorgaand organisme door geestelijke doelgerichte vormkrachten ontwikkeld. Er is daarbij steeds sprake van discontinuïteiten, zoals Gould terecht benadrukt. Tussenliggende stappen vindt men paleontologisch dan ook niet. Het gaat steeds om radicale, holistische vernieuwingen en de verschijning van steeds nieuwe kwalitatieve aspecten van de menseiijke ziel, totdat deze tenslotte in zijn eindvorm zelf in verschijning treedt.

het antroposofische beeld van de evolutie en dat van Teilhard de Chardin

Het is duidelijk dat dit antroposofische evolutiebeeld aansluit bij dat van Bolck, Portmann en Goethe, maar essentieel verschilt van dat van Teilhard. Immers, de laatste veronderstelt dat de evolutie bestaat uit een steeds toenemende vergeestelijking van de materie, gericht op totale spiritualisering in het punt Omega, terwijl in de antroposofie het primaat aan de geest wordt toegekend. In de geest worden evolutionaire ideeën gevormd, die in de loop der tijden in materiële vorm in verschijning treden. In feite is de evolutie in antroposofische zin een gematerialiseerd beeld van een morele bewustzijnsontwikkeling. Een ontwikkeling, die zolang plaatsvindt door sturende vormkrachten tot de mens zich daarvan emancipeert en de verdere bewustzijnsontwikkeling zelf ter hand neemt. Dat het daarbij uiteindelijk gaat om het element van de Vrijheid, zoals Steiner in zijn werk uitvoerig argumenteert, kan men ook onafhankelijk van hem intuïtief aanvoelen. De evolutie leidt niet noodzakelijkerwijs tot een gemeenschappelijk bewustzijn in een punt Omega, dat door computernetwerken wordt ingeleid. Nee, de evolutie leidt naar het ontstaan van de vrije autonome mens, die vanuit zijn authentieke individuele bewustzijn zal moeten kiezen (teneinde zijn Vrijheid te bevestigen) voor het willen werken in harmonie met andere individuen, zoals een orkest werkt aan de symfonie van de toekomst.

Literatuur:

- 1* Dawkins, Richard, *The selfish gene*, Oxford University Press (1976)1989.
- 2* Barash,D.P.The Hare and the Tortoise, *Culture,Biology and Human Nature*, 1986.
- 3* Slurink, Pouwel, *Evolutionaire ethiek; kan dat?* ANTW, jan. 2000.
- 4* Vico, geciteerd door Hösle in 8* blz.48.
- 5* Dennett,Daniel, *Charles Darwins gevaarlijke idee*, Uitg.Contact, 1995.
- 6* Macbeth,Norman, *Denkmuster des Darwinismus*, Toithemius, 1997.
Engels vert. 1971.
- 7* Popper,Karl, *Objektive Erkenntnis, ein evolutionärer Entwurf*, 1973.
- 8* Hösle,Vittorio, *Die Philosophie und die Wissenschaften*, blz.52 in het hoofdstuk *Der Darwinismus als Metaphysik*, .Beck (1998)1999.
- 9* Gould,Stephen J., *Ever since Darwin*, Penguin.1978-1980.
- 10* Wright,Robert, *Non Zero*, blz.385 e.v. Het Spectrum. vert.van *NonZero*, *The logic of human destiny*, NewYork, 2000
- 11* Popper,Karl, *Unended Quest*. vert. Het Spectrum: *Autobiografie*, 1978.
- 12* Rose,H.& S. *Alas poor Darwin. Arguments against evolutionary Psychology*, London 2000.
- 13* Dawkins, Richard, *De blinde horlogemaker*,Contact, 1988.
- 14* Paley, *Natural Theology*, 1802.
- 15* Wilson, E.O, *Sociobiology: The New Synthesis*, Cambridge 1975.
- 16* Lorenz,Konrad, *Die Rückseite des Spiegels*, München 1973.
- 17* Kant, Immanuel, *Kritik der reinen Vernunft*, B166,167.
- 18* McGinn,Colin, *The mysterious flame.Concious minds in a material world*, Basic books, New York 1999.
- 19* Drees,Willem, ANTW, jan. 2000.
- 20* Schuurman,dr.ir.E., *Geloven in wetenschap en techniek*, A'dam 1998.
- 21* V.d.Beukel, A., *Met andere ogen*, Baarn.1994.
- 22* Gould,Stephen Jay, *The Panda's Thumb*, 1980.Ned.vert.1993.
- 23* Teilhard de Chardin, Pierre, *Le phénomène humain*, 1955. Ned.vert. *Het Verschijnsel Mens*, 1958
- 24* Wildiers, N.M., *Het wereldbeeld van Teilhard*, Antwerpen/A'dam 1961.
- 25* Portmann,Adolf, *Het beeld van de mens*, 1962. Dts. *Biologische Fragmente zu einer Lehre vom Menschen*.
- 26* Idem. *Het dier en zijn verschijning*, 1962.Dts. *Die Tiergestalt*.
- 27* Kant, Immanuel, *Kritik der Urteilskraft*, Suhrkamp, 1957, blz.360.
- 28* Verhulst, Jos, *Der erstgeborene.Mensch und höhere Tiere in der Evolution*, Stuttgart 1999.
- 29* Poppelbaum,Herman, a) *Tierwesenskunde*, Dornach 1954
b) *Mensch und Tier*, Basel 1928,
c) *Entwickiung, Vererbung, Abstammun*, Dornach 1961.

VOOR U GELEZEN:

I - Han van den Blink: 'Pastorale Counseling en Spiritualiteit - Een contextuele benadering, Uitgeverij Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid, 118 blzz. , € 11, 35

De Nederlandse Amerikaan prof. dr. Han van den Blink is anglicaans priester en als systeempsychotherapeut voorzitter van de *American Association of Pastoral Counselors*. Voor iedereen die zich bezig houdt met de psychische hulpverlening aan mensen en voor anderszins psychologisch geïnteresseerden is dit kleine boekje een ware verrijking. Boeiend beschrijft Van den Blink hoe hij door persoonlijke ervaringen in verschillende culturen en door een verblijf van drie jaar als jongen in een Japans concentratiekamp tot het inzicht is gekomen in hetgeen mensen beweegt en in de complexiteit van hetgeen ten grondslag kan liggen aan hun trauma's. In hem rijpte de overtuiging dat "genezing uiteindelijk niet afkomstig is van de pastorale counselor, maar van de scheppende Geest" (p. 69). Hij pleit er dan ook voor open te staan voor het contextuele, d.w.z. ontvangstation te zijn en zender voor het bewustzijn dat in en rondom ons aanwezig is. Zo ontwerpt hij een psychologisch-theologische antropologie, waarin hij het naar analogie van de werking van onze hersenen heeft over de 'synaptische mens'. Zijn stelling werd, "dat de veelvoudige internalisaties of gecodeerde scenario's die gewoonlijk buiten ons bewustzijn liggen, kunnen worden geactiveerd op manieren die de cognitieve herinnering omzeilen, dat ze geordend zijn in interactionele patronen en dat ze, omdat ze in onze hersenen zijn gecodeerd, niet kunnen worden uitgewist, maar in tijden van spanningen kunnen worden gereactiveerd, hoe goed we ook hebben leren functioneren" (p.79/80).

Van den Blink wijst op het belang van *spiritualiteit* bij het genezingsproces, maar waarschuwt tegen wat MacIntyre in zijn boek *After Virtue: A study in Moral Theology* (1984) 'emotivisme' noemt. Dit laatste grijpt in onze cultuur om zich heen. Het heeft nauwelijks oog voor de context, maar beschouwt het subjectieve zelf als maatstaf voor hetgeen goed, juist en waar is. In dat verband uit Van den Blink kritiek op de spiritualiteit die je zo vaak tegenkomt in New-Agecentra en in boeken als die van Thomas Moore (*Care of the soul*, *Soul Mates* en *The Re-Enchantment of Everyday Life*, resp. 1992,'94,'96). Hierin zou "de christelijke, spirituele discipline en praktijk worden gereduceerd tot het zoveelste consumptie-artikel in een religieus lopend buffet" (p. 96). Maar ook waarschuwt Van den Blink tegen een te eenzijdig rationeel theologische benadering. Martin Buber leerde hem inzien, "dat we de reflectie over het numineuze niet moeten verwarren met de ervaring van het Heilige". Een van de implicaties van de pastorale counseling is dan, "dat men een theologie van de spiritualiteit, een theologische antropologie bevordert, die de mens opvat als altijd in relatie zijnde met anderen, met God en met zichzelf" (p. 103). Ik kan u dit boek ten zeerste aanbevelen.

II - Marsilio Ficino: een universeel mens -onder redactie van M. Shepherd en met een voorwoord van Joost Ritman - Uitg. Ankh Hermes bv., Logosreeks 2002, 196 blzz. , € 22,95

De humanist en filosoof Marsilio Ficino leefde van 1433-1499 in Florence. In 1999 werd zijn vijfhonderdste sterfdag herdacht op een aan hem gewijd congres. "Werken van Ficino werden vertaald en er werd een Engelstalige bundel met artikelen over hem uitgegeven. Met het uitbrengen van een Nederlandse uitgave van deze Engelstalige bundel heeft de redactiecommissie van de LOGOS-reeks willen bijdragen aan een verdere bekendheid van Ficino in Nederland. Aan het feit dat Ficino de hermetische erfenis toegankelijk maakte voor de Renaissance en latere tijden, wordt in de Nederlandse editie extra aandacht besteed. Het is daarom ook dat aan de heer Joost Ritman, stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam, gevraagd is een voorwoord te schrijven. Daarnaast komt de veelzijdigheid van Ficino, die met zijn tijdgenoten converseerde en correspondeerde over talloze onderwerpen als filosofie, dichtkunst, schilderkunst, medische kennis en astrologie naar voren. Ficino was sterk betrokken bij het geestelijk en lichamelijk welzijn van zijn medemensen. Deze aspecten worden in diverse artikelen verder uitgewerkt. De auteurs slagen er niet alleen in het belang van Ficino voor zijn eigen tijd aan te geven, maar leggen ook een duidelijke verbinding naar onze tijd. Het gedachtegoed dat hij overdraagt, is niet aan tijd gebonden, maar heeft universele waarde. Ficino was, is en blijft een universeel mens! Ficino blijkt nog altijd actueel. Ook voor mensen van deze tijd heeft hij een boodschap." Aldus Annine van der Meer in haar bijdrage aan dit boek (p. 36).

Dat hij voor mensen uit deze tijd een boodschap heeft, moge blijken uit het artikel van de schrijver en psychotherapeut Thomas Moore²⁴, dat één van de andere dertien bijdragen vormt. Hij wijst erop, dat "in de moderne therapie vaak een leegte gaapt, waar werkelijk zorg en aandacht verwacht mag worden. De therapie is vaak materialistisch, vol met verborgen agenda's en onuitgesproken normen, vaag en doelloos. Maar het therapeutisch uitgangspunt van Ficino is gefundeerd. De vraag hoe men een fascinerend en creatief leven kan leiden, gaat hem ter harte. Zijn *De vita triplici* of 'De drie boeken over het leven' zijn zelfhulpboeken van een bijzondere soort. Ze vertellen je hoe je je moet kleden, hoe je moet eten, wanneer je voor jezelf medicijnen moet bereiden, naar welke muziek je moet luisteren, hoe je je huis moet aankleden en hoe je moet lezen [...] Ik heb van Ficino iets geleerd over de spiritualiteit van het leven van elke dag." Aldus Thomas Moore¹ (p. 102).

Het boek is mooi uitgevoerd met harde kaft en prettig leesbare letter en bevat onder meer een uitgebreid *Glossarium* (p. 170-183) met de namen van geleerden en kunstenaars uit de klassieke Oudheid en de Renaissance.

---

²⁴ De schrijver Thomas Moore wordt ook genoemd in de recensie van het boek van Han van den Blink *Pastorale Counseling en Spiritualiteit* op bladzijde 59 van deze GAMMA.

PRO-GAMMAatjes

- **CYCLE DE CONFERENCES TEILHARD: "QUESTIONS POUR UN MONDE EN DEVENIR"** - *La pensée de Teilhard s'offre comme un beau poème, celui d'une Odyssée, celle de l'Homme et de l'Univers. S'adressant à la fois à l'intelligence, au cœur et à l'esprit, elle répond dans sa rigueur et son lyrisme à son profond besoin de sens, de perspectives et d'enthousiasme. Elle est un puissant stimulant pour inspirer tous ceux qui cherchent le geste juste, afin de construire le présent et l'avenir.*

Vendredi 13 décembre 19h30 / 21h00: Docteur André Daleux "Le saut de la pensée réfléchie": Notion d'esprit matière - Liberté et co-crédation - Socialisation, unification dans la diversité. Vers la noosphère - Le 'sens' de la vie, la place de l'homme dans l'univers.

Lundi 13 janvier 19h30 / 21h00: Claude Henri Pesquet – Directeur de centre de recherche: "La pensée de Teilhard dans la théologie Chrétienne": - L'enracinement dans le cosmos - La cohérence du dessein divin - Le rapport au temps - Le sens de l'humain - la liberté de l'homme

Lundi 20 janvier 19h30 / 21h00: Bernard Pierrat – Vice-Président de l'Académie d'Alsace: "La place de la personne dans la perspective teilhardienne, optimisme et mystique de l'action": - Rappel de la place prééminente de la personne selon Teilhard - Morale d'équilibre et morale de mouvement.

Lundi 27 janvier 19h30 / 21h00: Thierry Groussin - Chargé de la Formation des Dirigeants - Confédération Nationale du Crédit Mutuel : "Le monde qui se construit vérifie-t-il la perspective teilhardienne?": - Comment une perspective Teilhardienne permet de jeter un regard positif et constructif sur des sujets d'actualité.

Plaats: Centre Sèvres, 35 bis, rue de Sèvres à Paris (métro Sèvres-Babylone)

Reservering: tel. 01.43.31.18.55 of 01.44.39.75.00

- De Stichting Teilhard de Chardin heeft o.a. een ruilabonnement met het blad '**Communicatie**', een uitgave van de Stichting **Psychosofia**. Deze stichting draagt de leringen van de zienares Zohra Bertrand uit. (Info tel. 026-3634797 - e-mail: secretariaat@psychosofia.nl).

Uit het nummer van okt. 2002, nr. 93, blz. 20 citeren wij het volgende artikeltje: **Meer aandacht voor gevoel en ervaring.**

Hoe betrek je het gevoelsleven bij de dingen die je doet? Die vraag stelt Jan de Boer centraal in zijn werk als lichaamsgericht therapeut en tantratruiner. Voelen, doen en denken moeten met elkaar in evenwicht gebracht worden. Wie niet naar zijn gevoel luistert, krijgt onherroepelijk problemen. En wie zijn verstand negeert, is veroordeeld om domme dingen te doen. Jan de Boer is filosoof, en als filosoof nadenkend over 'het onbehagen in de moderne cultuur' dringt bovenstaande vraag zich aan hem op. De geschiedenis van de westerse filosofie en theologie is te lezen als een geschiedenis van het rationa-

lisme. Het gevoel is daarbij altijd verdacht geweest. Wat de meeste denkers daarbij over het hoofd zien, is dat mensen meer dan één ingang tot de waarheid hebben: denken, voelen en zintuiglijke ervaring. Een ver ontwikkeld gevoelsleven leidt tot de mystieke verlichting, zoals de ver ontwikkelde rede tot de rationele verlichting leidt. Hij haalt de Vlaamse filosoof **Ulrich Libbrecht** aan, die wijst op de veelgemaakte denkfout dat een ontwikkelde rationaliteit en een ontwikkeld gevoelsleven niet naast elkaar zouden kunnen bestaan. Ook de beroemde neurowetenschapper **Antonio Damasio** beschrijft in zijn recente boek *Ik voel dus ik ben* dat ons bewustzijn niet primair door ons denken gevormd wordt, zoals Descartes dacht, maar door ons gevoel en ons lichaam. Wanneer we de inzichten van de mystici en van Libbrecht en de wetenschappelijke ontdekkingen van Damasio serieus nemen, wordt de noodzaak om onze gedachten en gevoelens op elkaar af te stemmen duidelijk. Nu is ons gevoelsleven zo zwak ontwikkeld dat we vooral voor het 'leuke' gaan, datgene wat ons een prettig gevoel geeft. Maar 'leuk' is nogal kinderachtig. We zullen onze spirituele gevoelens dan ook beter moeten ontwikkelen.

- **CIVIS MUNDI** heeft zijn oktobernummer geheel gewijd aan *Religie na 11/9 - fundamentalisme als nieuwe uitdaging*. In zijn inleiding gaat S.W. Couwenberg in op het moderne humanisme, zoals dat door Paul Cliteur wordt voorgestaan. Cliteur neemt duidelijk afstand van het antropocentrische mens- en wereldbeeld van het Humanistisch Verbond uit de jaren '50. Immers, hij haalt de mens van zijn traditionele voetstuk door deze als consequentie van de darwinistische traditie op één lijn te stellen met het dier. Het humanisme wordt nu ook als grondslag opgevoerd voor de ontwikkeling van een Verklaring van de Rechten van het Dier, parallel aan de Verklaring van de Rechten van de Mens. Dan pas is de darwinistische revolutie praktisch voltooid, aldus Cliteur in zijn boek *Darwin, dier en recht*, 2001. Couwenberg kan zich daarin niet zo vinden en schrijft (p. 194, 2e kolom): "Toch spreekt mij het traditionele antropocentrische wereldbeeld nog steeds aan, maar dan wel op de wijze waarop dat door Teilhard de Chardin opnieuw is vertolkt". En hij verwijst naar de extra-GAMMA nr. 5 over *Teilhard de Chardin*. Paul Cliteur doet in dit nummer trouwens ook forse uitspraken. Zo doet hij het als het toppunt van wereldvreemdheid voorkomen als hij stelt (p. 224): "de relatie tussen religie en ethiek hebben de vrijzinnigen naar mijn idee nog steeds niet duidelijk opgegeven. Zij blijven suggereren dat religie een speciale relatie heeft met moraal. Zij doen het voorkomen alsof, wanneer het aankomt op morele problemen, een beroep op de schrift nog wel degelijk gezaghebbend is". Volgens Cliteur schoffeert ook de islamitische geleerde Abu Zayd "de ethiek als zelfstandige discipline" zoals "de theologen deden toen zij de evolutieleer bestreden met het argument dat de geslachtsregisters uit de Bijbel aangeven dat de aarde in 4004 v. Chr. moet zijn geschapen"(p. 225). Zo kun je alles bestrijden met verouderde standpunten. Het wordt tijd dat Cliteur

kennis neemt van de gedachten van Teilhard. Trouwens dat geldt ook voor Ralf Bodelier, die (op p. 205) schrijft over "de opkomst, de kracht en de gevaren van herlevend godsgeloof". CIVIS MUNDI is het lezen en een weerwoord waard. Los verkrijgbaar à € 7,-, tel.:010-4182580

- **In de ban van de media - Informatie of manipulatie?** - Debat over media, geweld en kosmopolitisch humanisme **Donderdag 6 februari 2003-** 20.00 uur, Rotterdam - Zaal De Unie (Mauritsweg 35)- Toegang gratis

Het Humanistisch Vredesberaad (HVB), een onderdeel van de Humanistische Alliantie, organiseert op 6 februari een debat over de invloed van de media op onze beeldvorming van de wereld om ons heen. In hoeverre geven de media ons accurate informatie over gebeurtenissen in de wereld? Worden gebeurtenissen (opzettelijk) vertekend weergegeven? Waarom, en wat kan je ertegen doen? Dat zijn de vragen die in het debat centraal zullen staan.

Daarbij richten we ons vervolgens op de vraag in hoeverre de media bijdragen aan een meer of minder gewelddadige wereld. Wie bepaalt bijvoorbeeld wat wij wel, hoe vaak of niet te weten komen via krant, radio of TV? Hoe worden terrorisme, de oorlog tégen het terrorisme, en de achterliggende oorzaken en motieven van terrorisme en anti-terrorisme in beeld gebracht? In hoeverre verschillen de beelden die gevestigde en alternatieve media ons voorhouden, zowel qua inhoud als betrouwbaarheid? Welke politieke en economische machtsverhoudingen spelen daarbij een rol? Zijn er nog onafhankelijke media? Hanteren media ethische normen? Hoe gaan wij daar zelf als denkende en betrokken wereldburgers mee om?

Het HVB streeft ernaar, in navolging van de oproep uit 1998 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, een cultuur van vrede en geweldloosheid te bevorderen, opdat de menselijke waardigheid optimaal tot ontplooiing kan komen. Inzicht in de werking en effecten van de media op onze beeldvorming zijn essentieel om dat streven naar een minder gewelddadige wereld effectief vorm te kunnen geven. Het debat kan bijdragen aan het vergroten van dat inzicht. **Hans Krikke**, journalist/filmmaker zal een prikkelende, kritische inleiding houden, waarna onder leiding van **Jan Haasbroek**, directeur Humanistische Omroep, enkele mediavertegenwoordigers en deskundigen gevraagd zal worden daarop te reageren. Vervolgens zal ook het publiek uitgenodigd worden deel te nemen aan de discussie. Dit debat is een vervolg op het projekt Rondon Erasmus: voor een cultuur van vrede en geweldloosheid, tijdens Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001, en op Geweldloosheid in Beeld (jongerenprojekt) in dit jaar. Het vormt een onderdeel van een landelijke debatserie over het thema Kosmopolitisch Humanisme en Geweldloosheid. Debatten over terrorisme en globalisering vinden plaats in maart (Deventer) en in mei (Groningen). Op 21 juni (Wereld-Humanismedag) wordt het geheel afgesloten met een symposium/manifestatie in Utrecht. *Voor meer informatie:* Anke Polak: 071-3013150; Rein Heijne: 010-4049148